

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
Харківський національний університет внутрішніх справ
Сумська філія
Кафедра гуманітарних дисциплін

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

навчальної дисципліни «ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

081 Право (право)

№6 за темою Українські землі у складі Російської та Австрійської імперій (XIXст.)

Суми 2024

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 14.08.2024 р. №8

СХВАЛЕНО

Вченою радою Сумської філії
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 08.07.2024 р. №8

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та
соціально-економічних дисциплін
Протокол від 13.08.2024 р. №7

Розглянуто на засіданні кафедри гуманітарних дисциплін Сумської філії
Харківського національного університету внутрішніх справ
Протокол від 27.06.2025 р. №22.

Розробник:

Професор кафедри гуманітарних дисциплін Сумської філії ХНУВС, канд. іст.
наук, ст. наук. співр. Надія ДЕМИДЕНКО

Рецензент:

Професор кафедри юридичних дисциплін Сумської філії ХНУВС, доктор
історичних наук, професор Юрій ОСАДЧИЙ

Тема № 4

Українські землі у складі Російської та Австрійської імперій (XIXст.)

План лекції

1. Українське національне відродження XIX ст.
2. Соціально-економічна модернізація України. Промисловий переворот.
3. Особливості розвитку Західної України (кінець XVIII - XIX ст.).
Уповільнення темпів економічного розвитку.
4. Національне культурне відродження в Україні (кінець XVIII - XIX ст.)
 4. 1. Початок національно культурного відродження.
 4. 2. Реформування освіти та основні здобутки науковців.
 4. 3. Розвиток літератури та зародження української преси.
 - 4.4. Основні стилі в українському мистецтві (образотворче мистецтво, театр, музика, архітектура)

Рекомендована література :

Основна :

- 1.Бойко О.Д. Історія України: підручник. К.: Академія. 2018.720 с.
URL: <https://uahistory.co/book/boyko.html>
- 2.Гарін В. Історія України: навчальний посібник. К.: Центр навчальної літератури, 2017. 240с.
URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-cat-61.html>
- 3.Греченко В.А. Історія та культура України: підручник. Харків : ХНУВС, 2017. 320 с.
URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/9475>
4. Греченко В.А., Кислюк К.В. Історія української культури. К.: Кондор-Видавництво, 2013. 352 с.
URL: http://library.kpi.kharkov.ua/files/new_postupleniya/iukrk.pdf
- 5.Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності: посібник. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2016. 496 с.
URL: <https://nemaloknig.net/book-364666.html>

Додаткова :

1. Демиденко Н.М. Діяльність Павла Зайцева (1886-1965) – відомого шевченкознавця, громадсько-політичного діяча: повернення із забуття. *Сіверщина в історії України* : зб. наукових праць / Національний заповідник «Глухів», Центр пам'яткознавства Національної академії наук України. - Вип.11. Київ - Глухів. 2018. С. 37-42.
URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/180725>
2. Демиденко Н.М. З історії становлення та розвитку театрів на Сумщині (19 ст. – початок 20 ст.). *Сіверщина в історії України* : зб. наукових праць / Національний заповідник «Глухів», Центр пам'яткознавства Національної

академії наук України. Вип.8. Київ- Глухів, 2015. С. 342- 348.
URL:http://nbuv.gov.ua/UJRN/sviu_2015_8_51.

3. Демиденко Н.М. Климент Квітка (1880-1953) – видатний етнограф, педагог, громадський діяч, «друг ідей» Лесі Українки). *Історія науки та біографістика*: електронне наукове фахове видання / НААН, Вип.4. Київ, 2021. С. 56-71.

URL:<http://inb.dnsgb.com.ua/2021-4/04.pdf>

4. Демиденко Н.М. Пантелеймон Куліш (1819-1890): складні метаморфози ідеологічних поглядів (до 200-річчя з дня народження). *Історія науки та біографістика*: електронне наукове фахове видання / НААН, Вип.3. Київ, 2019. С. 72-87. URL:file:///D:/Documents/Downloads/INB_Title_2019_3_7.pdf

5. Демиденко Н.М. Розвиток середньої освіти на сумських землях у другій половині XIX – поч. XX століття. *Сіверщина в історії України*: збірник наукових праць. Вип. Центр пам'яткознавства Національної академії наук України, Національний заповідник «Глухів». Глухів - Київ. 2020. С. 238-243.

URL:http://nz-hlukhiv.com.ua/wp-content/uploads/sivershuna/sivershuna_2020.pdf

Інформаційні та навчальні ресурси в Інтернеті:

1. Історія України. Частина перша.

URL: <http://www.youtube.com/watch?v=TFdPOErzV60>

2. Історія України. Частина друга.

URL:<http://www.youtube.com/watch?v=oOFE2h8uPqE&feature=fvwr>

Термінологічний словник:

Авангард – найпередовіша частина певної суспільної групи, що веде за собою інші суспільні групи.

Авангардизм – узагальнюючий термін для позначення новаторських напрямів у художній культурі XX ст., для яких характерний пошук нових, нетрадиційних засобів вираження.

Альманах – неперіодична літературна збірка творів різних авторів.

Графіка - вид образотворчого мистецтва, основним зображувальним засобом якого є малюнок, виконаний на папері, тканині олівцем, пером, пензлем, ґрунтою.

Гравюра - у графічному мистецтві окремий вид творчості. Гравюрою називають відбиток на папері з дошки, на якій був вирізаний (награвірований) малюнок. Гравюра є оригінальна і репродукційна. Оригінальною є гравюра, виконана художником від початку й до кінця, включаючи обробку дошки. Репродукційна гравюра (з'явилася в Європі наприкінці XV ст.) відтворює оригінали живопису тощо. Поділяється на станкову, розраховану на самостійне існування, та книжково-журнальну як ілюстраційну. Існує багато різновидів гравюрної техніки: різцева гравюра, офорт, суха голка, меццо-тинто, м'який лак, акватинта, манера олівця, резерваж, лавіс, ксилографія, ліногравюра, гравюра на камені й різних

пластинках. Основні матеріали для гравюри на металі - сталь, мідь, цинк, для гравюри на дереві - самшит, пальма, граб, груша.

Драма - п'єса з гострим конфліктом соціального або побутового характеру, який розвивається у постійній напрузі.

Еклектика – поєднання в одному вченні, стилі несумісних, часто суперечливих елементів. В архітектурі – поєднання різних стилів.

Експресіонізм – напрям у європейській літературі та мистецтві перших десятиліть ХХ ст. Головним в експресіонізмі проголошувалося вираження суб'єктивних уявлень митця, що зумовило потяг до іраціоналізму, загостреної емоційності та гротеску.

Класицизм (від латинського – зразковий) - один з основних напрямів у європейському мистецтві ХVII - ХVIII ст., зразком для якого було класичне античне (давньогрецьке й давньоримське) мистецтво.

Меценат – переносно - багатий покровитель наук і мистецтв.

Модерн – архітектурний стиль початку ХХ ст., що використовував залізні конструкції та оздоблювальні матеріали.

Офорт - вид гравюри; малюнок вишкрябується гравірувальною голкою на металічній основі, вкритій лаком, після цього прошкрябані місця протравлюються кислотою.

«Просвіти» - самодіяльні національно – культурні, економічні та освітні українські товариства.

Реалізм - художній метод в літературі і мистецтві, що відображає реалістичну картину подій, явищ і т. ін.

Романтизм – культурна течія кінця ХVIII ст. – початку ХІХ ст. Романтизм заперечував канони класицизму, йому характерна увага до внутрішнього світу героїв, підкреслене зображення пристрастей, напруженість сюжетів, мальовничість описів і характеристик.

Сюрреалізм (надреалізм) – мистецтво надприродного, джерела творчості визначаються у підсвідомості.

Футуризм – (від лат. «майбутнє») – авангардистський напрям у літературі і мистецтві, представники якого намагалися створити мистецтво майбутнього, відкидати класичну художню спадщину, насаджувати ідеї фантастики.

Хуторянство – течія в художньому мисленні України ХІХ- ХХ ст. у центрі якої – захист гідності «маленької людини» та критика урбаністичної цивілізації.

Мета лекції: у процесі вивчення лекції необхідно усвідомити:

- яку політику щодо України здійснювали уряди Росії та Австро-Угорщини;
- що таке українське національне відродження і які причини його обумовили;
- як розгортався національно-визвольний рух;
- особливості економічного і соціального розвитку України після

ліквідації кріпосного права (у 1848 р. – в Австрійській імперії, в 1961 р. – в Росії).

Ключові терміни та поняття:

Кирило-Мефодіївське братство

«Руська трійця»

посвіти

москофіли

хлопомани

декабристський рух

політична партія

конституційна монархія

промисловий переворот

бібіковщина

масонські ложі

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

1.Українське національне відродження ХІХ ст.

Необхідно зазначити, що сучасні українські землі у цей історичний період не становили єдиного цілого. Вони знаходились у складі двох імперій:

9/10 території України (Слобідська, Лівобережна, Правобережна, Волинь, Південь – у складі Російської імперії. Ці землі пізніше отримали назву Наддніпрянської України;

1/10 території України, а саме Західна Україна (Східна Галичина, Закарпаття, Північна Буковина) – у складі Австрійської імперії (Австро-Угорщини).

Політика російського та австрійського урядів (порівняння)

У Росії національне гноблення найбільш яскраво проявилось у циркулярі 1863 р. **міністра внутрішніх справ Валуєва**, який заборонив друкування і викладання українською мовою, заявивши, що ніякої української мови не було і бути не може.

У 1876 р. підписано **Емський указ** Олександра II, який забороняв ввіз літератури українською мовою, українські п'єси та пісні (їх треба було перекладати на рос.). Було заборонене використання української мови в школах, державних закладах. Назва «Україна» була заборонена.

Для порівняння: в **Австро-Угорщині** національне гноблення здійснювалось не в таких грубих формах. Австро-Угорщина була **конституційною монархією** (Конституції 1848 р., 1867 р.). Тут існували певні **політичні свободи**, рівність громадян, центральний парламент і **крайові сейми** (зокрема на Галичині і Буковині), вибори до яких відбувались за участю всього населення. (Брав участь у виборах до австрійського сейму від радикальної партії І.Франко). Українська мова і культура **формально не** заборонялась (хоча всіляко обмежувались, та в університетах викладання

деяких дисциплін дозволялось українською).

Формування національної інтелігенції, яка відіграла провідну роль у національному відродженні. Центрами підготовки інтелігенції стали міста, де діяли університети:

Львів (з 1661 р.- перший університет на теперішніх українських землях); **Харків** (у 1805 відкрито перший на Наддніпрянщині університет), **Київ** (1834), **Одеса** (1865 р.). У Західній Україні значну роль у національному відродженні зіграло уніатське духовенство (якщо в Наддніпрянщині духовенство було зросійщене, то греко-католицька католицька церква залишалась завжди проукраїнською).

Політична відсталість Росії, безправ'я народу, вплив французької революції, розчарування передової частини дворян в імператорі Олександрі I - все це призвело до появи таємних товариств, які ставили за мету зміну існуючого ладу. Перше таке товариство «Союз порятунку» виникло у Петербурзі в 1816 р.

У 1815 - 1816 рр. існував гурток передових офіцерів у Кам'янці-Подільському «Залізні персні» (його учасники носили залізні персні як знак належності до цієї організації).

Опозиційність масонських лож.

На поч. ХІХ ст. після війни 1812р. з Наполеоном, яка радикалізувала суспільство, в Україні виникають перші таємні організації - масонські ложі. Найбільше значення мала **Полтавська ложа «Любов до істини»** (1818-1819), серед членів яких були Іван Котляревський, Григорій Тарнавський, Семен Кочубей.

Саме на її базі у 1821 р. утворюється таємне «**Малоросійське товариство**» на чолі з предводителем дворянства Переяславського повіту Полтавської губернії Василем Лукашевичем. Саме масонські ложі започаткували організований декабристський опозиційний царизму рух в Україні. Його осередки існували в Києві, Полтаві, Ніжині, Чернігові.

Діяльність декабристів.

Величезний вплив на світогляд офіцерів мала «гроза дванадцятого року». Закордонний похід російської армії в Європу 1812-1815 дав можливість офіцерам побачити наслідки Французької буржуазної революції. Побачене сприяло наростанню в Росії боротьбі з самодержавством.

Південне товариство (1821-1825), з центром у Тульчині на Поділлі (Вінницька обл.) (очолює П.Пестель). Воно нараховувало більше 100 чол., керували ним три управи: Тульчинська (Вінницька обл.) (Пестель), Кам'янська (Черкаська обл.) (Давидов і Волконський), Васильківська (на Київщині: Муравйов Апостол, керівник розквартированого на к-ні Чернігівського полку), Бестужев-Рюмін; виступали навіть за царевбивство). Членами декабристських організацій були переважно російські дворяни, офіцери, діячі літератури.

Кам'янка (на Черкащині) стає одним із центрів декабристського руху

в Україні. **Давидов** (маєток у Кам'янці зберігся, тепер там знаходиться музей) отримав 20 років каторги. У маєтку мали власний театр, щоб виростити в оранжереї орхідеї за зиму спалювали 17 підвод дров). **Волконський Сергій** (1789 р.) нар. у Петербурзі. За 10 років взяв участь у 58 боях. За участь у війні 1812р. нагороджений 5 російськими, іноземними орденами, золотою шпагою «за хоробрість». У 23 роки став полковником, у **24 - генерал-майором**. Засуджений і висланий на каторжні роботи до **Сибіру на 30 років**. Пізніше писав «... и тем не менее ни от одного слова своего я сей час не откажусь...». Зразу ж до нього переїла дружина М. Волконська (Раєвська).

У 1823 р. в **Новоград-Волинському виникло Товариство об'єднаних слов'ян на чолі з офіцерами** братами Борисовими і польським революціонером Ю.Люблінським (понад 50 офіцерів) (за повалення самодержавства, об'єднання їх у федеративний союз, до складу якого: Росія, Польща, Молдавія, Сербія, Хорватія, Угорщина).

Південне (виступало за республіку) і Північне (за конституційну монархію) товариства, **відомі як декабристські**, за допомогою військового повстання і перевороту планували скасувати самодержавство. *(Програмним документом Південного товариства була «Руська правда», написана Пестелем. Нею передбачалася аграрна реформа, в тому числі за рахунок часткової конфіскації поміщицьких земель, проголошення республіки, надання політичних прав усім чоловікам з 20 років).*

Декабристи **не дооцінювали національне питання**. Пестель, республіканець, борець проти самодержавства і кріпосництва, вважав, що нова Росія повинна бути єдиною і неподільною, централізованою - для кращого проведення реформ. Україна повинна була стати однією з 10 областей Росії. Лише Польща, як виняток, могла стати самостійною державою.

За «Конституцією» лідера Північного товариства М.Муравйова Росія перетворювалась у федерацію, де окремі області мали б значні права в самоуправлінні, але утворювались не за етнічною ознакою. Україна поділялася на 2 області: Українську — зі столицею у Харкові і Чорноморську - зі столицею у Києві.

Декабристи планували повстання на 1826 р., але раптова смерть у листопаді 1825 р. Олександра І змінила плани. 14 грудня 1825 р. у Петербурзі вони спробували підняти повстання, та зазнали невдачі. Поразкою закінчилося і повстання Чернігівського полку під керівництвом Муравйова-Апостола і Бестужева-Рюміна (29 грудня 1825 р. - 3 січня 1826 р.).

Декабристи зазнали поразки, оскільки не були підтримані масами. Після невдалого повстання у грудні 1825 р. їх організації були розгромлені.

Проте це був **перший організований виступ** проти самодержавства і кріпосництва, **перша спроба здійснити буржуазну революцію в Російській імперії**.

Кирило-мефодіївське товариство

На противагу декабристам, виникають політичні організації, учасники яких ставили за мету не лише соціальне, але й **національне визволення українського народу**. Першою такою політичною організацією стало **Кирило-Мефодіївське товариство (за іменами перших слов'янських просвітителів - Кирила і Мефодія)**, засноване у січні 1846 р. у Києві.

Воно складалося з 12 осіб та кількох десятків (за деякими даними - до 100) співчуваючих. Організаторами і найактивнішими учасниками товариства були **М.І Костомаров** - професор історії Київського університету, син поміщика і кріпачки; **П.О.Куліш** - талановитий письменник, автор першого українського історичного роману «Чорна рада»; **В.М.Білозерський** - викладач Полтавського кадетського корпусу. У квітні 1846 р. до товариства вступив **Т.Г.Шевченко**

Члени товариства розробили декілька **програмних документів, зокрема «Книгу буття українського народу», Статут.**

Основні цілі братства:

- ліквідація самодержавства і кріпосництва;
- національне визволення України;
- утворення на демократичних засадах федерації слов'янських народів з центром у Києві.
- республіка - як основна форма політичного устрою;

Виступали за об'єднання усіх слов'янських народів у **федерацію на зразок Сполучених Штатів Америки. При цьому кожний слов'янський народ зберігав би свою самостійність. Україна ділилась на 2 штати: Східний (Лівобережжя) і Західний (Правобережжя); інші слов'янські народи теж утворювали б по штату кожен. На чолі федерації стояв би загальний сейм із представників усіх слов'янських народів. Київ не повинен був належати до якогось штату й служив би місцем зборів загального сейму. В кожному штаті мав бути свій сейм і свій президент, обраний на 4 роки. Верховна центральна влада належала б всесоюзному президенту, обраному теж на 4 роки.**

Кирило-мефодіївці вважали, що творцем історії є Бог, а її **рушійною силою - християнська релігія**. Суспільство, на їх думку, повинно будуватися за принципами первісного християнства (рівність, добро, справедливість, 10 заповідей).

У своїх програмних документах члени товариства ідеалізували минуле України, прикрашали історію козацтва і суспільних відносин («одвічний демократизм і єдність українського народу»). **Україні відводили месіанську роль: вона повинна була стати центром слов'янського союзу.**

Тактика — різна. Помірковані - за еволюційний шлях (реформи, просвітництво). Радикальна - за революційний шлях.

Кирило-Мефодіївське товариство проіснувало недовго (до березня 1847 р.). Про його діяльність царським властям доніс зрадник, і члени товариства були **заарештовані і відправлені на заслання в різні губернії Росії** під нагляд поліції без права повернення в Україну і з заборобою займатися

освітнянською діяльністю. Найтяжче покарали Т.Г.Шевченка, якого віддали в солдати, заборонивши писати й малювати. (Існують дискусії щодо членства Т.Шевченка у товаристві).

Значення діяльності товариства у тому, що воно розробило теоретичні засади національного відродження України, висунуло демократичні, антикріпосницькі гасла, стало по суті **першою українською політичною організацією**.

Громадівський рух.

У кін. 50-х рр. XIX ст. почали організовуватись напівлегальні гуртки — Громади (напівлегальні суспільно-політичні організації ліберально-демократичної інтелігенції). Перша — виникла у **Києві в 1859 р.** на базі таємного гуртка «хлопоманів» (від польського «хлоп» - селянин). Очолив її історик, пізніше професор Київського університету Володимир Атонович. Громади, які влада називала «українофільськими», виникли у Харкові, Чернігові, Полтаві, Одесі, Катеринославі (Дніпропетровськ) та ін. містах.

Головним своїм завданням вважали справу просвітництва (створення шкіл, популяризація літератури, історії, етнографії і ін.)

Діяльність Громад викликала занепокоєння влади (згадаймо циркуляр Валуєва). Після хвилі репресій у другій половині 60-х рр. громадівський рух пішов на спад.

Діяльність громадівців за кордоном. Михайло Драгоманов (рідний дядько Лесі Українки) виступав за автономію України у **рамках** федеративної Російської держави. Розроблена ним теорія федералізму, децентралізації стала основою національного визволення поневолених народів) у Женеві видавав перший український журнал «Громада», мав великий вплив на український національний рух.

Діяльність журналу «Основа».

У Петербурзі члени Кирило-Мефодіївського товариства, які повернулись із заслання, заснували журнал «Основа» (Т.Г.Шевченко, М.І.Костомаров, П.О.Куліш, В.М.Білозерський). В ньому публікувалися наукові праці з історії України, етнографічні матеріали, твори Т.Г.Шевченка, Марка Вовчка, Л.І.Глібова. Видавався до 1962 р. **Став першим українським журналом у Російській імперії, сприяв просвітництву українців на всій території держави.**

Українці у загальноросійському визвольному русі.

Народники

Найвпливовішою течією в суспільно-політичному русі 70-х років були **народники — рух різночинної інтелігенції, ідеологи селянської демократії**. В народництві виділилися дві течії — **революційна і ліберальна**.

Народники вважали головною революційною силою селянство; капіталізм оцінювали лише негативно, *вірили, що у Росії - особливий шлях, і вона обміне капіталізм. Вони сподівалися, що селянська община стане осередком соціалізму.*

Перші народницькі гуртки виникли в Україні у 1873 р. в **Одесі і Києві**. В 1874 р. народники застосували **тактику «ходіння в народ»** - переодягнувшись в простий одяг під виглядом учителів, фельдшерів, шевців і т.д., вони йшли в села, вели пропаганду соціалізму, агітували за революцію. Але селяни не підтримали їх. Близько 1000 чол. було заарештовано. Проте народники змінюють свою тактику.

У 1876 р. у Петербурзі створюється така організація «Земля і воля» (назву цю носить з 1878 р.) – виступає за політичну боротьбу проти самодержавства.

(за допомогою терору). У 1879 р. «Земля і воля» розділяється на дві організації: «Народну волю» і «Чорний переділ». Народники з України відігравали провідну роль як в «Народній волі» (Желябов, Фроленко, Кибальчич), так і в «Чорному переділі» (Аксельрод, Стефанович, Дейч, Засулич). У 1879-1881 рр. «Народна воля» **організувала 8 замахів на царя**. Вся Європа стежила за протистоянням царської державної машини і групи революціонерів. Нарешті 1 березня 1881 р. народникам вдалося вбити царя. Але на місце Олександра II прийшов більш реакційний Олександр III. Діяльність народників показала безперспективність політичного терору. **Керівники народників були страчені. Остаточно організація революційних народників була розгромлена у 1883 р. У 80-90 рр. продовжувало існувати ліберальне народництво**

Перша пролетарська організація в Україні - «Південноросійський союз робітників» на чолі з Є.Заславським (1875 р., в Одесі). В нього входило близько 60 членів і 200 чол. співчуваючих. В програмному документі союзу — *Статуті* ~ вказувалося на несправедливість існуючого ладу, необхідність боротьби проти нього, об'єднання робітників краю, завоювання політичних свобод. Члени союзу випускали і розповсюджували прокламації, керували страйками. Через півроку жандарми розгромили союз, його активістів засудили до каторжних робіт.

Виникнення політичних організацій і партій.

«Братство Тарасівців» - 1891-1893 р. Засновники М.Міхновський, І.Липа. Реалізація основних ідей Т.Шевченка – досягнення повної незалежності України.

Перша політична партія в Наддніпрянській Україні 1900 р. Революційна українська партія (РУП), створена у Харкові. Одне з відділень РУП діяло у Львові, де діяла партійна друкарня. Спочатку як програмний документ використовувалась брошура Міхновського «Самостійна Україна» (ідея української самостійності). Пізніше партія проголошує автономію у складі Росії. На поч. ХХ ст. відбувся розкол у партії.

Суспільно-політичний рух на Західній Україні:

Москофіли – не визнавали існування українського народу, його мови. Мали власну видавничу базу, значною підтримкою населення не користувались.

Народовці – мали за мету розвиток української культури, підвищення національної свідомості. Засновують у 1868 р. культурно-освітнє товариство «Просвіта»

Радикальний напрямок (виникає під впливом ідей М. Драгоманова).

Виступали за утворення незалежної України, закликали до політичної боротьби широкі народні маси. Очолювали радикальний рух І.Франко, О.Терлецький.

1894 р. товариством «Просвіта» у Львові створюється наукове товариство ім. Т. Шевченка, яке очолює М. Грушевський (професор Львівського університету). Зарубіжним членом товариства був Енштейн.

У цей період центром національного руху стає Львів, а його авангардом виступає громадсько-культурне об'єднання «Руська трійця» (з 1833 р.). Його засновники Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич і Яків Головацький — у той час студенти Львівського університету — розмовляли українською («руською») мовою. Вони виступали за розвиток національної літературної мови на народній основі, проти спроб латинізації письменства, у дусі романтизму. В 1836 р. вони видали у Будапешті альманах «Русалка Дністровая», який за змістом (Возвеличення історії України, поетизація народних героїв — Морозенка, Довбуша) та формою (народна мова, фонетичний правопис) був феноменальним явищем тогочасного літературного та суспільно-політичного процесів. Цей твір високо оцінювали Т.Г.Шевченко та І.Я.Франко. Австрійський уряд конфіскував практично весь наклад альманаху, а видавців поставив під нагляд поліції.

2. Соціально-економічна модернізація України. Промисловий переворот.

У соціально-економічній сфері пануючими продовжували залишатись феодально-кріпосницькі відносини. Поміщикам належало 70% усіх земель. Сільське господарство було малопродуктивним, оскільки базувалося на відсталій системі землеробства, що призвело до її кризи.

У промисловості відбувається так званий промисловий переворот - процес заміни мануфактурного виробництва з його ручною ремісничою технікою великим машинним фабрично-заводським виробництвом з вільнонайманою працею робітників.

Найрозвиненішими в першій половині XIX ст. були такі галузі промисловості:

- *цукрова* (перший цукровий завод на Україні збудували у 1824 р (1861 р. - 229 завода). Україна давала 80% цукру в усій імперії. До 1824 р. 1 фунт цукру коштував 2 рублі (вироблявся з кубинської сировини), пізніше ціна зменшується до 13 коп. ;

- *гуральництво* (винокуріння). На горілку на Україні переганяли до третини урожаю жита. З 1800 р. "виробництво горілки зросло з 6 млн. відер до 40 млн;

- *суконна промисловість* (один із центрів – на Чернігівщині) ;
- *кам'яновугільна промисловість* - 33% загальноімперського, особливо в Донбасі.

Велику роль у торгівлі відігравали ярмарки. На Україну припадало **40%** всіх ярмарок Росії.

Кількість промислових підприємств до середини століття збільшилася майже втричі.

Велику роль у промисловості відігравав **іноземний капітал – німецький, англійський, французький, бельгійський**. У 1900 р. його частка складала в Україні 80-90 % (більша частина прибутків іноземців вивозилась). У Сумах – на запрошення І. Харитотенка працювали німецькі фахівці. (Зберігся німецький цвинтар).

Відбувався процес зростання міст (урбанізація). Чотири великих міста: Київ (250 тис.), Харків (175 тис.), Катеринослав (115 тис.). У цих містах сконцентровано 35 % всього міського населення.

Україна давала 84% загальноімперського виробництва цукру, 58% - спирту, 40%— тютюну.

Криза феодально-кріпосницької системи, неможливість для поміщиків падалі ефективно вирішувати свої соціально-економічні проблеми на рахунок кріпацтва, значне зростання селянського руху - ось головні причини реформ 60-70 рр. Тобто, уряд вирішив за краще здійснити реформи згори, ніж чекати, поки це буде зроблено «знизу».

Реформи 60-70-х років

Аграрна реформа

Основні засади селянської реформи були викладені у царському маніфесті від 19 лютого 1861 р. та «Загальному положенні про селян, звільнених від кріпосної залежності». Ці документи вирішували основні питання, пов'язані із скасуванням кріпосного права:

- ліквідація особистої залежності селян від поміщиків;
- наділення селян землею і визначення за неї повинностей;
- викуп селянських наділів.

На бувших кріпаків поширювалися економічні права, які визнавалися раніше за вільними особами: купувати і продавати майно, відкривати різні підприємства.

Селяни не були повністю зрівнені в правах з іншими станами, їх право пересування обмежувалось, паспорти їм видавали лише на рік, тоді як іншим станам - безстроково. Залишалось принизливе покарання різками. Селяни мусили платити подушну подать, відбувати рекрутську повинність і ін.

Поміщики залишались власниками землі. Проте за виконання селянами повинностей (роботою чи грошми) поміщики мусили надати їм садибу і польовий наділ. Селяни мали право викупити садибу, а польовий наділ — тільки зі згоди поміщика. Поки вони його не викупили, — вважалися тимчасовозобов'язаними з виконанням певних повинностей на невизначений час.

Тільки з 1 січня 1883 р. (через 22 роки!) селяни в обов'язковому порядку повинні були викуповувати польові наділи. Ті, хто викупив, ставали селянами-власниками і припиняли виконувати повинності. Таким чином, значна частина селян ще довго перебувала в залежності від поміщиків.

Оскільки селянин не міг зразу заплатити всю суму, а поміщики хотіли отримати свої гроші зразу, держава надавала селянам позику в 80% викупної суми, яка переходила поміщику. Решту 20% селяни платили безпосередньо поміщику, а державі повертали кредит протягом 49 років з 6% річних. В цілому селяни повинні були сплатити викуп у 4 рази більший від тогочасної ринкової вартості землі.

Поліцейська реформа (1862 р.)

У кожному повіті створюється повітове поліцейське управління на чолі зі справником, призначеним губернатором. Повіт поділявся на дрібніші адміністративно-поліцейські підрозділи: стани, дільниці (сотні), селища. У станах поліцію очолювали станові пристави, їх було 2-4 на повіт. З 1878 р. у станових приставів з'явилися помічники — поліцейські урядники, їх було від 100 до 200 чол. на губернію. В містах створювали міську поліцію на чолі з поліцмейстером. Міста розділялися на частини, дільниці й околотки. Частини очолювали міські пристави, дільниці — дільничні. Особовий склад поліції з 1862 р. комплектувався за принципом вільного найму. Для службовців поліції було зведено пенсійне забезпечення.

Поліція повинна була наглядати за виконанням законів, охороняти громадський спокій і порядок; слідкувати за «должным властям повиновением» і т.д. Звільнившись після реформи від вирішення господарських питань і благоустрою, поліція залишила за собою контроль за господарською діяльністю не лише громадських органів, але й приватних осіб. Як і раніше, **в місті чи повіті фактично не було такого питання, яке б не підлягало розгляду поліції**. Практична діяльність поліції була проникнута формалізмом, межувала зі свавіллям та беззаконням, поширеними були хабарництво та підробки.

Земська реформа (1864 р.)

Створювались земські установи (губернські, повітові) — збори та управи. Збори складалися з гласних (депутатів), які обиралися на 3 роки від землевласників, міських і сільських громад. Виборча система забезпечувала перевагу поміщикам. Земства опікували школи, лікарні, в'язниці, шляхи. До 1917 р. вони провели корисну роботу, особливо на терені освіти й охорони здоров'я. Але їх діяльність знаходилася під контролем царської адміністрації.

Міська реформа (1870 р.)

У містах терміном **на 4 роки обирали міські думи**. Члени думи — гласні — **обирали міського голову і міську управу**. У виборах до самих дум могли брати участь платники податків, які досягли **25 років**. Виборча система забезпечувала перевагу багатій верхівці міст. До компетенції міських дум входили ті ж питання, що й до компетенції земств. Вони також залежали від царської адміністрації і знаходились під її контролем.

Судова реформа (1864 р.)

Найбільш прогресивна з усіх реформ 60-70-х рр. Замість станового вводили безстановий суд, замість закритого - «гласний», із змаганням сторін - захисника і прокурора. Суд відділявся від адміністрації і проголошувався незалежним. Винність підсудного в окружному суді у серйозних кримінальних справах визначали присяжні засідателі, призначені за жеребом представники населення з урахуванням майнового цензу. Залишалась публічність виконання смертної кари. Суд присяжних. *(До суду присяжних – лише чоловіки віком від 25 до 70 років. Не злочинці, не боржники, не сліпі, не глухі, не знаючі рос. мови. Список складався спец. комісією, затверджувався губернатором. Лише ті, у кого не менше 100 десятин землі. В список не включали військових і вчителів. Із 18 – за жеребом залишалось 12 (і два запасних). Священник їх приводив до присяги. Якщо, наприклад, у розгляді смертної кари голосували за вирок 6 – «за» ; 6 – «проти» - підсудного виправдовували.*

Військова реформа (1862-1874 рр.)

Країна була поділена на 15 військових округів, проведено переозброєння армії, реформувалась система військових навчальних закладів. Започатковувались військові гімназії, юнкерські училища. Замість рекрутських наборів з 1874 р. вводилася загальна військова повинність для всіх чоловіків, які досягли 21 року (від неї звільнялися **особи з вищою освітою**, духовенство, деякі неросійські народи). Термін служби значно скорочувався : з 20 років до 6, у сухопутних військах і до 7 - на флоті.

Фінансова реформа (1862 р.)

Все управління грошовим господарством зосереджувалося у міністерстві фінансів, великі повноваження надавались заснованому Держбанку. Ліквідовувалася система відкупів територій і непрямі податки (за вино, тютюн, сіль), які стали збирати замість приватних осіб відповідні державні установи. Встановлювалася гласність бюджету. Основний тягар податків, як і раніше, несло селянство.

Реформи освіти.

Збільшувалась кількість шкіл різного рівня, дозволялось відкривати приватні. Навчання розподілялося на класичне (гімназії, які готували в університети) і реальне (училища, які готували в технічні інститути). Надавалась автономія університетам, які могли самостійно вирішувати свої адміністративні питання (вибори ректорів, деканів), наукові, фінансові, навчальні питання. Проте негативне значення мало підвищення плати за навчання, заборона жінкам отримувати вищу освіту в університетах, обмеження у навчанні для євреїв (існувала квота).

Після вбивства Олександра II і наступу політичної реакції в часи правління Олександра III були проведені контрреформи, перш за все в судочинстві. Суди були значною мірою поставлені в залежність від царської адміністрації, серйозно обмежувались гласність судочинства.

Проте в цілому реформи мали прогресивне значення. Відбулась певна

лібералізація суспільства, що сприяло прогресу країни і перспективи у розвитку на шляху перетворення з феодалної в буржуазну монархію.

Результати промислового перевороту.

Протягом 70-80 рр. промисловий переворот в основному завершується. У найважливіших галузях: машинобудівній, металургійній, залізорудній створюються великі капіталістичні підприємства, засновані на машинній техніці, новій технології, новому виді палива (вугіллі)

Різко збільшується попит на метал (верстати, пароплави, паровози, залізниці, озброєння). Це привело до відкриття металургійних заводів нового типу. Першим на Україні у 1872 р. було збудовано у Бахмутському повіті Катеринославської губ. (нині Донецька обл.) металургійний завод Юза. (Хьюз, Юз. – великобританець, так називалось поселення, яке переросло у місто, Юзовка, з 1924 р. - Сталіно, з 1961 р.- Донецьк). У 1896 р. відкрився металургійний завод в Алчевську, який започаткував це місто, а в кінці XIX ст. на Україні діяло вже 17 великих, з новою технологією металургійних заводів.

Видобуток вугілля в Донбасі складав майже 70% загальноімперського видобутку.

У 1897 р. починає випускати паровози Харківський паровозобудівний завод, а згодом — Луганський. У 1900 р. вони побудували 233 паровози (23% загальноімперського виробництва).

Залізниці будувалися з метою забезпечення експорту зерна через порти, тому першою залізницею на Україні стала лінія Балта-Одеса (1865 р., довжина -219 верст). Перший поїзд до Харкова прибув з Курська 6 липня 1869 р. До 90-х років на Україні було завершено будівництво головних залізничних магістралей, які пройшли через основні її економічні райони, з'єднали її з Центральною Росією та Західною Європою.

Проте були і прорахунки: Київ, наприклад, не мав залізничного сполучення л Одесою.

Урбанізація (збільшення міського населення) мало торкнулася українців, Всього населення України складало 23,4 млн чол.). Лише трохи більше 5% українців проживало у містах, 38% у містах проживало росіян, євреїв — 45%. Росіяни становили 12%всього населення на українських землях— це були гірники, металурги, державні службовці. Швидко зростала кількість євреїв, що досягла майже 8% загальної кількості населення (у Російській імперії загалом - 4%) і домінувала у торгівлі та банківській справі.

Сільське господарство України йшло так званим **пруським шляхом**, коли поміщицьке землеволодіння залишалось пануючим (за польським отримують розвиток приватні, **фермерські** господарства).

Перевага надавалась тим рослинам, **які йшли на експорт (пшениця, ячмінь, тютюн)**. Україна надавала **27%** (740 млн. пудів) валового збору хліба Європейської Росії.

У цей час в Україні нараховувалося 2,5 млн селянських господарств (бідноти - 60%, середняків - 25%, куркулів - 15%). В середньому на

бідняцький двір припадало 4 дес. землі, середняцький - 8, куркульський - 15.

Буржуазія поповнювалась за рахунок купців, промисловців, лихварів, збагачення дрібних товаровиробників у місті і селі, «обуржуазнення» поміщиків. Буржуазія теж була багатонаціональною: мільйонери **Терещенки і Харитоненки, які мали по 7 цукрових заводів**, Симиренки, майно яких оцінювалося в 10 млн крб. золотом, були українцями; Суботіни, Дегтярьови — росіянами, Бродські, Гінзбурги - євреями.

У 1897 р. була проведена грошова реформа.

3. Особливості розвитку Західної України (кінець XVIII - XIX ст.). Уповільнення темпів економічного розвитку.

Ще у 70-80 рр. XVIII ст. австрійськими імператорами Марією Терезою та Йосипом II була проведена **низка реформ**, у тому числі обмеження і **ліквідація панщини**, надання селянам елементарних громадянських прав (одружуватись без згоди пана, переселятися за власним бажанням і т.д.). Але згодом ці реформи було згорнуто. Сільське господарство розвивалось в основному пруським шляхом. Основною галуззю економіки залишалося сільське господарство, головним чином землеробство. Політика Австро-Угорщини була спрямована на те, щоб закріпити за Західною Україною статус аграрно-сировинного придатку до розвинутих провінцій імперії: західноукраїнські села були джерелом дешевої сировини і ринком збуту для промислових товарів.

Промисловість хоч і зробила значні поступи, але залишалась відсталою, важкої промисловості майже не існувало.

Лише у 1843 р. в Галичині з'явилися перші дві парові машини, тоді як у всій країні їх діяло уже 231. Більшість міст була промислово нерозвинутими. У 1849 р. Львів мав 68 тис. населення, Чернівці — 18 тис. Тернопіль — 16 тис., Ужгород - 7 тис.

*На початку 1848 р. у ряді європейських країн, у тому числі і у Австро-Угорщині почалися буржуазно-демократичні революції. Уряд Австро-Угорщини вимушений був **відмінити кріпосне право (у квітні 1848р.)**.*

Створюється «Головна руська рада» на чолі з єпископом Г. Яхимовичом, видає газету українською мовою — «Зоря Галицьку», яка стає символом українського народу і проголошує галицький герб - золотого лева на блакитному тлі і жовто-блакитний прапор.

«Руська рада» - за перетворення Східної Галичини в окрему провінцію, тобто за її територіальну автономію, за створення української національної гвардії, поширення української мови, навчання, публікацію документів, дозвіл українцям займати державні посади, зрівняння уніатського духовенства з католицьким. Але з цієї програми реалізовано було лише навчання (з 1848 р.) українською мовою в народних школах та викладання її в гімназіях.

У листопаді 1848 р. вибухнуло збройне повстання у Львові, де

висувались вимоги введення автономії у Східній Галичині. Повстання зазнало поразки.

У 1887 р. прийнято конституцію, за якою Австрійська імперія стала двоїстою, перетворилася на Австро-Угорську, декларувався перехід від централізму до федералізму, розподіл законодавчої влади між імператором, рейхстагом і обласними сеймами. Офіційно проголошувалась рівноправність у державних установах, судах, школах. Але реально панівне становище на західноукраїнських землях займали австрійська, угорська, польська, румунська верхівки. Галичині надали обмежену внутрішню автономію. Українці складали більшість населення західноукраїнських земель (з 6,4 млн. – 4,6 були українцями). Викуп землі галицьким селянам був у 5 раз більшим, ніж австрійським.

Ряд галузей (цукрова, шкіряна, текстильна) **не витримуючи, конкуренції дешевих виробів з Австрії, занепадали**. Але розвивалися галузі видобування і первинної обробки сировини (нафтова, лісообробна). Промисловість мала дрібний, кустарно-ремісничий характер.

У промисловості домінував іноземний капітал – австрійський, німецький, англійський, французький.

У порівнянні із Наддніпряниною, економічна Західна Україна була **відсталою і носила яскраво виражений колоніальний характер**.

У кінці XIX ст. українська громада в США налічувала більше **200 тис. чол.** Переселялись також у **Канаду, Бразилію, Аргентину**. На початок XX ст. у Південній Америці проживало близько 20 тис. українців. Вони засновували там поселення, ферми, відкривали крамниці.

Капіталізація економіки зумовила зростання робітничого класу - **людей, що жили на зарплату, отриману за продаж своєї робочої сили**. У 1900 р. їх на Україні нараховувалось 2,5 млн. Характерними рисами пролетаріату були висока **концентрація на підприємствах** та багатонаціональний склад, нерівномірність формування в різних регіонах (напр., у Донбасі, Харкові — швидше). Поширюються соціалістичні і комуністичні ідеї. **Марксистські гуртки** (за ім'ям засновника — К.Маркса) — які вже стали впливовими в Західній Європі. **Перший соціал-демократичний гурток виник у Києві в 1889 р.** У 90-ті роки такі гуртки виникають в **Одесі, Катеринославі, Харкові, Херсоні, Полтаві**. Ці гуртки на той час були малочисельними, розрізненими, маловпливовими.

Таким чином, у XIX ст. українська нація формувалась як аграрна нація. Це пояснюється не лише тим, що в українців глибоко вкорінена любов до землі, а й політикою національного гноблення з боку імперій.

4. Національне культурне відродження в Україні (кінець XVIII - XIX ст.)

4. 1. Початок національно культурного відродження.

4. 2. Реформування освіти та основні здобутки науковців.

4. 3. Розвиток літератури та зародження української преси.

4.4. Основні стилі в українському мистецтві (образотворче мистецтво, театр, музика, архітектура)

4.1. Початок національно культурного відродження

Кінець XIX - початок XX ст. - межа, що пролягала між мистецтвом, яке ґрунтувалося на релігійних засадах з новим, світським, естетичні настанови якого були пов'язані з реальним сприйняттям навколишнього світу.

З кінця XVIII ст. територія України входила до складу Російської та Австрійської імперій. У Росії у XIX ст. широкими правами наділяється цензура. Вживання української мови зберігається виключно у народному середовищі. Ставилося завдання переконати український народ, що власне Україна – це споконвічна російська земля без власної історії, мови, культури. Утвердженню самодержавної влади мала слугувати «терія офіційної народності», сформульована на початку 1830-х років реакційним міністром освіти Росії С.С. Уваровим, основними засадами якої стали православ'я – самодержавство-народність. Імперська тріада, що базувалась на централізації науки, освіти і культури, була основою виховання русифікованого українського дворянства XIX ст.

Тобто, на рубежі століть подальший розвиток культури опинився під загрозою. Тут можлива історична аналогія зі станом української культури у XVI ст., коли значна частина найбільш освічених вищих феодальних кіл українського суспільства відмовилися від національної культури, віри (перейшли в католицизм). У цих умовах роль духовного лідера на себе взяло козацтво. Однак до кінця XVIII ст. козацька старшина стала частиною російського дворянства і втратила колишню роль (отримавши дворянські титули від російської імператриці).

У XIX ст. поступово складається *новий соціальний шар суспільства – національна інтелігенція*. Саме поява цієї культурної еліти забезпечила збереження і розвиток національних культурних традицій і зробила можливим українське культурне відродження.

У суспільно - політичному, культурно-науковому і мистецькому житті України другої половини XIX ст. помітну роль відігравали так звані *громади — (ліберально-буржуазні організації української інтелігенції)*, які мали на меті вести серед селянства та інших не привілейованих прошарків українського суспільства культурницьку, освітню роботу, домагаючись піднесення самосвідомості українського народу. Громади існували у Києві, Полтаві, Харкові, Чернігові, Одесі та інших містах Східної України.

До числа демократично настроєних громадівців належав і М.П. Драгоманов — визначний соціолог -публіцист, історик, літературний критик і фольклорист.

У 1873 р. у Львові з ініціативи М. Драгоманова і О. Кониського було засноване «Літературне товариство ім. Т. Г. Шевченка».

Загалом умови розвитку культури, науки, мистецтва, літератури як на східних, так і на західних українських землях у XIX ст. були досить складними. Але

всупереч постійним репресійним заходам царського і цісарського урядів, на противагу різним реакційним силам, народ виявив неабияку життєздатність, талановитість і незбориму силу волелюбного духу.

4.2. Реформування освіти та основні здобутки науковців

Для культурного розвитку України першої половини XIX ст. характерним є створення і діяльність вищих навчальних закладів, у яких формувалася українська інтелігенція. Необхідно зазначити, що ще у другій половині XVIII ст. в Україні було кілька спроб відкрити університет — 1780р. в Батурині, 1767 — у Сумах, 1784 — у Катеринославі, 1786 — у Чернігові. Але жодна із цих спроб не увінчалася успіхом.

І лише на початку XIX ст., у січні 1805 р. з ініціативи В.Н. Каразіна, громадського діяча, просвітителя було створено Харківський університет. (Дворянство Харкова виділило 400 тисяч карбованців на заснування університету в центрі Слобідської України). Першим ректором нового навчального закладу став професор російської словесності, член Російської академії наук — Іван Степанович Рижський.

Статут університету передбачав творення у межах навчального закладу наукових товариств, друкування власних періодичних відань і наукових праць. До того ж університет мав право цензури всіх книг, які виходили у Харківському навчальному окрузі. До структури входило чотири відділення: історико-філологічний, медичний, фізико-математичний та юридичний. Не було богословського відділення, що було обов'язковим для тогочасних вищих навчальних закладів. Перші викладачі - здебільшого іноземці, рідною мовою викладалась лише риторика.

Січень 1805 р. - створено Харківський університет. У 1820 р. у Ніжині відривається гімназія вищих наук (у 1828 р. її закінчив М. Гоголь, дещо пізніше Є.Гребінка); у 1834 р. на базі існуючого ліцею відкривається Київський університет (перший ректор – М.О.Максимович); 1865 р. – на базі Рішельєвського ліцею (заснований у 1837 р.) було створено Одеський університет з офіційною назвою «Новоросійський університет».

Розвиток промисловості спонукав до відкриття у 1884 р. Харківського економічного, у 1898 – Київського політехнічного інституту.

Незважаючи на те, що політика царського уряду не сприяла розвитку вищої жіночої освіти, на початку 80-х рр. при Київському університеті вдалося відкрити Вищі жіночі курси, але у 1885 р. вони були закриті. (З 1906 були поновлені, а у 1914 перейменовані у Жіночий інститут ім. св. Княгині Ольги. У 1906 р. відкриті Вищі жіночі курси в Одесі, 1907р. – у Харкові. Жіночі медичні курси засновані у Києві, Харкові, Одесі у (1910 р.)

Таким чином зі 105 вищих закладів освіти Російської імперії, більш як 20 функціонували на українських землях. Дві третини з них були розташовані в Києві і Харкові.

Саме у XIX ст. (за правління Олександра І) створюється система середньої освіти, яка складається з декількох рівнів, взаємопов'язаних між

собою. *Парафіяльні школи*, де навчали читанню, письму, арифметиці і Закону Божому (всього 1 учень на 200 жителів України); *повітові училища* (двокласні, пізніше – трикласні); *гімназії* надавали повноцінну середню освіту, але у них навчались майже виключно діти дворян і чиновників.

За реформою 1864 р. всі типи шкіл, що існували раніше, отримували назву початкових народних училищ і проголошувались загальностановими. Але більшість дітей селян і робітників не мали матеріальної змоги здобувати освіту. Тому в кінці 90-х рр. письменних в різних губерніях було від 15 до 28 %. (Але стверджувати, що освіта для бідних була зовсім недоступною було б невірно. Наприклад, у місті Суми за рахунок меценатів отримало освіту 150 учнів із бідних сімей).

Із середини XIX ст. освітній процес в Україні XIX ст. надзвичайно ускладнювався мовною політикою, яку здійснювали уряди Росії й Польщі. Ще у 1696 р. закон, прийнятий польським урядом, заборонив українську мову в адміністративному вжитку.

Укази російського уряду 1627, 1628 і 1721 рр. забороняли друкувати книги українською мовою, а видані українською мовою книги підлягали вилученню і знищенню. Укази 1727, 1728, 1735 рр. спрямовані на вилучення з церков українських друків і заміну їх російськими. 1720 р. було заборонене українське книгодрукування і у Києво-Могилянській академії. Вже у другій половині XIII ст. всі освітні заклади України поступово перейшли на російську мову. Валуєвський циркуляр (1863 р.); так званий Емський акт 1876 р. (п. 3 Закону заборонялись сценічні спектаклі й читання малоросійською мовою, також друкування нею текстів до музичних нот; українською мовою дозволялося публікувати тільки оригінальні художні твори «витонченої словесності» та історичні документи).

Освіта на західноукраїнських землях. У західноукраїнських землях відбувалось посилення національного гніту з польського панства й австрійської адміністрації в Східній Галичині, румунізації на Буковині та мад'яризації на Закарпатті. Водночас українці зберігали в побуті, звичаях, обрядах, піснях традиції духовної культури свого народу.

На західноукраїнських землях у цей час прошарок освіченої молоді був дуже незначним. І все ж? окремі її представники цікавилися звичаями та фольклором народу, виявляли живий інтерес до української літератури. Через відсутність національної інтелігенції, ініціатором таких дій виступили представники греко-католицької церкви. М. Грушевський підкреслював, що ця церква «стала для Західної України такою ж національною церквою, якою перед тим була церква православна». Передусім треба відзначити львівського митрополита (з 1816 р.) а згодом і першого кардинала-українця

Михайла Левицького. Він дбав про організацію українських шкіл, видав катехізис і буквар для народних шкіл. У 1816 р. видав книжечку «Наука християнська», а в 1817 – «Буквар словено-руського язика», у 1822 – «Граматику словено-руського язика». В науковій розвідці «Відомість о руськом язичі» (1829 р.) доводив самостійність української мови. І. Франко

визначив його як світанок національного відродження на Галичині, що був «довгим і холодним». За цей час вийшло лише 36 книг, брошур та невеликих листівок., друкованих кирилицею, мовою церковною, далекою від народної.

Центром освіти і культури залишався Львів. У 1784 р. Австрійський імператор Йосип II відновив Львівський університет з чотирма факультетами. У їх числі був і теологічний факультет, де викладання відбувалося почасти німецькою, почасти латинською мовами. На прохання Львівського єпископа П.Білянського Йосип II тимчасово відкрив у 1787 р. при Львівському університеті так званий руський інститут, куди б могли вступати українці без знання латинської мови: мовою навчання мала стати українська. Було прийнято всього 44 вихованця. Інститут проіснував до 1809 р. У 1817 р. знову було відновлено університет, але з німецькою мовою викладання (з 1867 р. – польською). У 1849 р. у Львівському університеті була вперше створена кафедра української мови та літератури, яку очолив Я. Головацький. **У 1894 р. було засновано кафедру історії України, яку очолив професор Михайло Грушевський** (за рекомендацією В.Антоновича).

У 1844 р. у Львові засновано Політехніку, у 1855 р. – землеробську академію. На Буковині (у Чернівцях) університет засновано у 1875 р. Мовою навчання була німецька (3 кафедри з українською мовою викладання – української мови та літератури, церковнослов'янської та практичного богослов'я).

Отже, на українських землях освітня сфера ніби зазнала розвитку, з'являються вищі заклади економічного, педагогічного, сільськогосподарського, технічного, музичного профілів. Але доступ українців до освіти був обмежений.

Гуманітарні науки. Помітною була діяльність професора Київського університету В.Б. Антоновича — історика, археолога, етнографа і фольклориста. Він був головою «Історичного товариства Нестора - літописця» при Київському університеті, брав активну участь у підготовці до видання багатотомної праці «Архив Юго-Западной России».

Мовознавчі праці вченого професора Харківського університету **О. Потебні**, дослідження з психології творчості, **фольклористики й етнографії** високо оцінювалися сучасниками і досі привертають увагу дослідників.

У 40-х роках XIX ст. помітно пожвавлюється етнографічна діяльність українських вчених. 1845 р. було створене Російське Географічне Товариство, членами якого стали українські вчені М. Максимович, М. Маркевич, А. Метлинський та ін. У 1848 р. у межах діяльності цього товариства розпочинаються дослідження в Україні особливостей життя й побуту українців, їх мови, звичаїв тощо. Комісія для опису губерній Київського навчального округу, яку засновано 1851 р., починає видавати наукові збірники, в яких друкується чимало цінних праць з української етнографії. У 1869 р. Російське географічне товариство організувало експедицію в «Юго-Западный край», керівником якої був призначений дійсний член товариства П.П. Чубинський. У роботі експедиції

взяли участь багато культурно-освітніх діячів:

М. Драгоманов, В. Антонович, М.Лисенко, О. Русов, М. Костомаров, О. Кістяківський, В. Симиренко та ін. Багатий фольклорний, етнографічний, мовний, статистичний матеріал, зібраний експедицією, був виданий у семи томах під назвою «Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край, снаряженной императорским русским географическим обществом».

Драгоманов М.П. історик, філософ, політичний діяч. В еміграції, з 187 р. під його керівництвом друкарня «Громада» у Женеві була єдиним центром видання літератури українською мовою. На основі історичного аналізу Драгоманов приходить до найважливішого висновку - **національні проблеми українці можуть вирішити тільки разом із соціальними**. Був членом Паризького етнографічного товариства, почесним членом Британського наукового і багатьох інших товариств. Останні роки життя працював у Болгарії.

У XIX ст. значна увага приділялася розробці теоретичних питань української фольклористики. Роботи М. Максимовича, П. Куліша присвячені дослідженню української народної пісенної і поетичної творчості. Фольклорові присвячує свою дисертацію М. Костомаров.

М. Грушевський, керівник наукового товариств ім. Т.Шевченка (1897 р.) підготував багатотомну працю «Історія України Руси», Д.Яворницький - «Історію запорозьких козаків».

Непересічне значення для формування філософської думки в Україні означеного періоду мали праці лідерів **Кирило-Мефодіївського товариства**. Саме з діяльністю цього товариства пов'язується у сучасному науковому розумінні виникнення власної концепції культурно-історичного розвитку українського народу. Основні ідеї Кирило-Мефодіївського товариства були викладені у «Книзі буття українського народу», у «Статуті слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія», у відозвах «До братів українців», «До братів росіян», «До братів поляків», а також в історичних працях Миколи Костомарова «Мысли об истории Малороссии», «Славянская мифология», у роботах Пантелеймона Куліша «Повесть об украинском народе» та поемі «Україна». У період, коли царизм почав викидати з політичного вжитку самі слова «Україна», «український», задекларування етноніма «українці» мало важливе значення для утвердження самобутності народу.

Природничі науки. Розвиток університетської освіти сприяв прогресові природничих наук. Великі відкриття в галузі математичного аналізу були зроблені М. Остроградським. Фундатором сучасної фізичної хімії став *М. Бекетов*, який очолював кафедру хімії Харківського університету.

У 1886 р. в Одесі зоолог *І.Мечников* і мікробіолог *М.Гамалія* заснували першу вітчизняну бakteореологічну станцію. *Д.Заболотний* і *В. Високович* зробили вагомий внесок у вивчення та лікування важких інфекційних захворювань. З Україною пов'язаний значний період життя основоположника військово-польової хірургії *М.І.Пирогова*.

4.3. Розвиток літератури та зародження української преси

Становлення нової української літератури та літературної мови.

Нова доба в історії українського письменства починається у 1798 р., коли були опубліковані перші частини «Енеїди» **І. Котляревського**. Передумовою нової української літератури була усна народна творчість та бурлескна література у вигляді травестій, інтермедій, носіями яких у XVIII ст. були мандрівні дяки. «Енеїда» І. Котляревського написана на зразок Вергілієвої «Енеїди» у дусі бурлескних творів поезії **класицизму** але з українським трактуванням теми. Вихід у світ «Енеїди» був винятково важливим явищем в українській культурі. За визначенням М. Максимовича, Котляревський був прямим спадкоємцем староукраїнської гумористичної літератури. «Енеїда» поставила на порядок денний справу народної мови як літературної.

У цю добу була створена літературна класика такими її фундаторами, як *Г.Квітка-Основ'яненко, Т.Шевченко, П.Куліш, М.Костомаров, Г.Квітка-Основ'яненко, Марко Вовчок, Ю.Федькович, І.Нечуй-Левицький, Панас Мирний, М.Старицький, І.Франко, Леся Українка, Є.Гребінка, С.Руданський, І.Нечуй-Левицький, О.Кобилянська, М.Коцюбинський і ін.*

Петро Гулак-Артемівський, професор Харківського університету. Він відомий як автор дотепних перекладів римського поета Горація і гострих сатиричних байок. Крім того, П. Гулак-Артемівський був автором перекладів кращих творів західноєвропейської літератури.

Сильною громадською сатирою з виразним національним колоритом сповнені твори *Євгена Гребінки*. (народився на Полтавщині у 1812 р., прожив лише 36 років). Використовуючи досвід двох великих байкарів, француза Лефонтена і росіянина Крилова, Гребінка створює *байки*, пройняті жартом, дотепом і їдкою іронією. Автор романсу «Очи черные». Йому належать слова: ***«Петербург – есть колония образованных малороссиян».***

Серед письменників першої половини XIX ст. виділяється *Григорій Квітка-Основ'яненко* – прозаїк, драматург, журналіст. Писав у жанрі соціально-побутової комедії («Сватання на Гончарівці, «Конотопська відьма»). нар. в 1778 р. в с. Основа неподалік від Харкова в сім'ї козацької старшини. Прапрадід мав дуже красиву зовнішність, називали «квіточкою»).

«Історія русів» (1825 р.) — політичний трактат, де в переплетенні зі справжніми фактами вимальовується живописне полотно історії України з найдавніших часів і до 1769 р. Третину всього тексту займають події визвольної війни під проводом Б. Хмельницького й особистість самого гетьмана. Даний твір мав величезний вплив на формування національної літератури.

Романтизм, який проявляється в українській культурі наприкінці 20-30-х років XIX ст., помітно вплинув на подальший розвиток літератури, на творчість цілої генерації українських письменників. Як відомо, цей напрям з'явився у Західній Європі наприкінці XVIII ст. як протиположність класицизму.

Важливе значення для розвитку романтизму в Україні мали європейські романтичні школи: французька (В. Гюго), англійська (Дж. Байрон, П. Шеллі), німецька (Й. Гете, Ф. Шіллер), польська (А. Міцкевич, С. Гоцинський).

Центром появи романтизму в Україні став Харківський університет, який на

початку XIX ст. був центром духовного життя не тільки Слобожанщини, а й усієї України. Поряд із Срезневським до гуртка харківських романтиків увійшли такі вчені та літератори, як Амвросій Метлинський, Микола Костомаров, Левко Боровиковський (перекладає українською мовою романтичні вірші й балади з англійської, польської, російської мов), Олександр Шпигоцький. Поет і педагог, збирач фольклору Лев Боровиковський, пише оригінальні твори з романтичним сюжетом. Визначну роль у розвитку української віршованої мови і техніки віршування відіграв професор літератури, поет, автор праць з філософії, літератури А.Метлинський.

Микола Костомаров, що писав під псевдонімом Єремія Галка, у поезії і пісні вбачав величезну силу, яка зможе відродити українську культуру. Наукова спадщина М. Костомарова величезна: у його доробку фундаментальні праці з історії України, історіографії, етнографії.

М. Старицький (нар. 1840 р. на Полтавщині, драматург, поет, автор пісні «Ніч яка місячна»), Л.Глібов (нар. на Полтавщині, поет-байкар, автор пісні «Стоїть гора високая»).

Зрештою, романтизм в Україні досягає своєї завершеності у творчості співця українського народу, Великого Кобзаря **Тараса Григоровича Шевченка**. Поява його «Кобзаря» (1840р.), поеми «Гайдамаки» (1841 р.), збірки «Три літа» (1847 р.) піднесли поета на вершину української літератури.

Величезний вплив на розвиток національної самосвідомості українського народу мали «Народні оповідання» *Марка Вовчка*, що з'явилися у 1859 р. Марко Вовчок зробила вагомий внесок у світову літературу, бо її творчість — це набуток трьох літератур: української, російської, французької. Крім того, твори письменниці вже у другій половині XIX ст. перекладалися німецькою, датською, угорською і майже всіма слов'янськими мовами.

Багата творчість письменника — романтика Степана Руданського. У його доробку ліричні пісні, історичні поеми «Павло Полуботок», «Мазепа», «Іван Скоропадаський», переклади «Іліади» Гомера, «Слова о полку Ігоревім» тощо.

Активним діячем національно-культурного відродження на Буковині був Юрій Федькович. Він працював у жанрах ліричної, історичної поезії, відомі його твори у драматургічному жанрі.

У 90-і роки широко **культивувався жанр новели**. Тоді ж розпочали свою літературну діяльність видатні новелісти **В. Стефаник**, Марко Черемшина, Л. Мартович та ін. На ниві літературознавства працювали П. Грабовський, В. Самойленко, М. Драгоманов, І. Франко. Найвагоміші здобутки українського літературознавства, літератури, історії та теорії української культури пов'язані з творчістю та науковою діяльністю Івана Франка. Це була особистість, що поєднувала у собі енциклопедичні знання, багатогранність літературних, наукових та суспільних інтересів, володів європейськими і деякими східними мовами. Розвиток нової української літератури І.Франко розглядає у контексті світової літератури, надаючи особливого значення художній традиції.

Іван Франко ввів до літератури нові жанри — «образки», казки, притчі, фейлетони, психологічне оповідання і повість, документальну повість.

Українська література на межі XIX – XX ст. позначена іменами Л. Українки, М. Коцюбинського, В. Стефаника, О. Кобилянської. На оновленні літератури цього періоду позначився вплив європейського модернізму, який наприкінці XIX ст. відчутно вплинув на розвиток української культури.

Періодичні видання. Перші газети і журнали виникли в Україні більш ніж через століття після петровських «Ведомостей», у той час, коли російська журналістика зміцніла і мала вже свої традиції.

Ще у XVIII ст. багато вихідців з України (Ф. Прокопович, І. Богданович, В. Капніст та ін.) були активними учасниками російського культурного процесу, співробітниками і організаторами ряду друкованих органів у Москві й Петербурзі. Постійний інтерес до України був характерним для російської преси.

Важливу роль у заснуванні в Україні першої періодики відіграв Харківський університет (У 1815 році в університеті було видано 27 книг, а за попередні десять років — понад 200 — нечувано велику кількість на ті часи). За таких умов у Харкові на початку XIX ст. виникають періодичні видання.

Ще у XVIII ст. на українських землях з'являлися газети і журнали польською, угорською, румунською, німецькою, французькою мовами. Харківські видання, на відміну від цієї іншомовної періодики, виникали не за розпорядженням уряду, а з ініціативи місцевих діячів і задоволенням потреби певних соціальних верств українського народу.

Фундаторами і активними діячами журналістики в Україні стали викладачі Харківського університету І.О. Срезневський, Є.М. Філомафітський, Р.Т. Гонорський, В.Г. Маслович, А.А. Вербицький, О.В. Склабовський. Активну участь в організації та редагуванні перших газет і журналів брали Г.Ф. Квітка-Основ'яненко та П.П. Гулак-Артемівський. У цьому теж проявився зв'язок журналістської справи з розвитком нової української літератури.

Першою ластівкою української журналістики стала газета «Харьковский еженедельник» (з травня 1812р.). У січні 1816 р. у Харкові одночасно вийшло два журнали — «Харьковский Демокрит» (часописом сатири і гумору) і «Украинский вестник». У 1817 - 1818 рр. у Харкові видавався галузевий журнал «Украинский домовод», газета «Харьковские известия». У 1823 р. вдалося отримати дозвіл на видання «Украинского журнала» під редакцією О. Склабовського.

У 1831 р. у Харкові з'явився перший в Україні **альманах** — «Украинский альманах», виданий І. Срезневським та І. Розковшенком. У альманасі були опубліковані твори І. Котляревського «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник», статті І. Срезневського про народність літератури і про необхідність вивчення української словесності. У виданні альманаху взяли участь М. Щепкін і М. Гоголь.

Гурток І. Срезневського був ініціатором видання ряду збірників під назвою «Запорожская старина». Вони виходили у 1833-1835 рр., а останній том побачив світ у 1838 р. В альманасі були вміщені фольклорні матеріали, козацькі літописи, друкувалися уривки з «Історії русів».

У 1841 р. у Петербурзі Є. Гребінкою був виданий альманах «Ластівка»,

цього ж року у Харкові — альманах «Сніп», чотири книги альманаху «Молодик» (3 книги у Харкові, четверта — Петербурзі), у 1848 р. — «Южноруський сборник».

Першим журналом, на діяльності якого, його еволюції виразно відбилася складність процесу формування нової ідеології, став «Друг», що почав видаватися весною 1874р. як орган «москвофілів».

За допомогою цього журналу ідеологи «москвофільського» руху мали намір здійснювати свій вплив на молодь. Друкувався часопис «язычієм», але восени 1875 р. до керівного складу журналу увійшов І.Я. Франко. У редакції виникають суперечки, спочатку про мову журналу, а згодом і щодо його змісту та спрямування. Велике значення для еволюції «Друга» мали виступи в журналі М. Драгоманова, його відомі листи до редакції. З середини 1876 р. керівні місця у редакційному комітеті посіли М. Павлик, І. Франко та їх прихильники. «Друг» перейшов на демократичні позиції. У травні 1877 р. він припинив своє існування.

1878 р. під назвою «Громадський друг» вийшли два номери нового часопису, але обидва вони були конфісковані урядом. Після цього І.Франко і М. Павлик вирішили видавати збірники-двомісячники. Так вийшли «Дзвін» і «Молот», які теж були заборонені.

Визначною суспільною і культурно-освітньою подією стало видання «Дрібної бібліотеки» у 1878 - 1879 рр. Це була ідея І. Франка, і саме йому належала низка перекладів, передмов до окремих видань, один випуск становить його власний твір. Загалом вийшло 14 випусків. Головне спрямування «Дрібної бібліотеки» полягало в пропаганді ідей революційного просвітництва, зразків прогресивної художньої літератури. Виховання самостійно мислячої передової людини, палке бажання допомогти їй оволодіти новітніми досягненнями науки, ознайомити з видатними художніми надбаннями - таку мету ставили перед собою видавці.

З січня 1881 р. у Львові почав виходити ілюстрований літературно-науковий часопис «Світ». Видавали його І. Франко та І. Белей. Саме у «Світі» були надруковані твори, які увійшли в скарбницю класичної спадщини: «Борислав сміється» та ряд поезій І. Франка; низка реалістичних поезій Б. Грінченка; сатиричні нариси І.Белея та ін.

У 80-х роках в Україні виходила ціла низка періодичних видань різного ідейного спрямування: народовські «Зоря», «Діло», «Правда»; демократичного змісту «Товариш». У 90-і роки в умовах дальшого загострення суспільно-політичної боротьби з'явилися нові демократичні періодичні видання — «Народ», «Хлібороб», «Життя і слово» та ін. Часописи подавали широку інформацію про культурний і літературний рух, про наукове життя у слов'янських країнах, друкували статті про діячів слов'янського відродження, рецензії натвори чеської, польської, сербської літератур.

4.4. Основні стилі в українському мистецтві (образотворче мистецтво, театр, музика, архітектура)

Українське національно-культурне відродження, яке розгорталось на українських землях у ХІХ ст., покликала до інтенсивного розвитку й усі форми художнього життя.

4.4.1. Образотворче мистецтво України у ХІХ ст.

У першій половині ХІХ ст. посилюється процес взаємодії української та російської культур. Цьому сприяла петербурзька Академія мистецтв – єдиний навчальний заклад, що готував професійних майстрів. Академія з її сталими художніми канонами визначила й офіційну художню стилістику часу й певний розвиток малярських жанрів. Творчість багатьох вихованців залишила яскравий слід в культурі України.

Серед них - відомий російський **портретист В.Тропінін**. Подільське село Кукавка - маєток його пана, графа І.Моркова, стали для Тропініна справжньою школою життя та творчості. «Я мало вчився в Академії, проте навчався в Малоросії... Я там без перепочинку писав з усього і усіх...» - стверджував майстер. У створених ним образах подільських селян («Дівчина з Поділля», «Українець») відбився не лише національний етнотип, а й романтичні ідеали часу з його уявленням про красу та людську гідність. Тропінін був першим, хто свідомо звернувся до зображення народу. **Реалізм** Тропініна був кроком уперед у розвитку українського мистецтва. *(Тропінін народився у Новгородській губернії у 1776 р. До 47-и років був кріпаком. У 1823 р. звільнений від кріпацтва, у 1824 р. отримує звання академіка Петербурзької академії мистецтв. Деякі твори зберігаються у Київському музеї українського мистецтва).*

Головним художнім стилем ХІХ ст. був **романтизм**. Багатьох художників цього напрямку приваблювала Україна – «нова Італія», як її називали. Одним із фундаторів українського **пейзажного живопису** був В. **Штернберг** *(Навч. у Петерб. Акад. мистецтв, жив в одній квартирі з Т.Шевченком, йому належить художнє оформлення «Кобзаря». За сім картин, написаних на Київщині і Полтавщині, в академії отримав золоту медаль. Помер у молодому віці під час поїздки в Італію).* Літні студії 1826-1838 рр. він, студент Академії, проводив у Качанівці на Чернігівщині, у маєтку відомого мецената Г.Тарновського. Сюди пізніше він привіз свого друга Т.Шевченка. Написана за канонами академічного живопису картина «Садиба Г.Тарновського».

З В. Штернбергом, Т.Шевченком тісно спілкувався великий художник – мариніст **І. Айвазовський**, який значну частину життя прожив у рідній Феодосії. У його живопису звучала й українська тема: «Очерети на Дніпрі...», «Чумацький обоз», «Український пейзаж»), унікальна для художника жанрова картина «Весілля на Україні» *(І.Айвазовський (1817-1900) - Овасен Айвазян, вірмен. Прекрасно грав на скрипці, співав, вільно розмовляв українською, створив понад 6 тис. полотен, свою колекцію картин заповідав рідному місту).*

Романтичного настрою сповнений і «**Портрет дружини**» **А.Мокрицького**. В образі замріяної жінки художник втілює ідеали часу: духовність, гармонію почуттів. Прагненням до романтичної інтерпретації образу виділялись роботи А. М.

Мокрицького («Портрет Є. Гребінки», «Портрет незнайомої», «Італійський пейзаж»). Твори А. Мокрицького дещо сентиментальні і мають салонний характер. Крім того, А. М. Мокрицький залишив цінну мемуарну спадщину «Щоденник художника А. М. Мокрицького».

Родом з під слобідського Чугуєва (на Харківщині) був великий російський художник – реаліст **І. Рєпін**. Не раз гостював також у маєтку Тарновських на Чернігівщині. Саме у Качанівці І. Рєпін створив перші етюди до знаменитої картини «Запорожці пишуть листа турецькому султану». У роботі йому допомогли старожитності козацької доби з колекцій Тарновських та Д. Яворницького, який позував для фігури писаря. Художник писав: «... Мене захоплює свобода і піднесення рицарського духу!» (*І. Рєпін (1844-1930). Художник-реаліст. За полотно «Христос воскресє дочку Ісаїфа» отримав право 6 років перебувати за державний кошт за кордоном. Автор полотен «Українська хата», «Іван Грозний і його син ...», «Бурлаки на Волзі», «Гопак»*).

Новаторською для пейзажу стала творчість **А. Куїнджі** (народився неподалік Маріуполя). Перша ж виставлена ним картина «Ніч на Дніпрі» викликала в Петербурзі справжню сенсацію. Художник володів тонким мистецтвом передавати на полотні світло, повітря. («Вечір на Україні», «Українська ніч»).

Новий етап у розвитку українського образотворчого мистецтва відкрила **творчість Т. Шевченка**. Вихований на народних традиціях, він під час навчання у Петербурзі ознайомився з досягненнями російської та світової культури.

Величезний вплив на його творчість мали такі діячі російської культури, як Брюллов та Венеціанов. Ще в перші роки навчання в Академії мистецтв Шевченко багато уваги приділяє **портрету**. Віртуозне володіння різноманітними художніми засобами, гострота психологічних характеристик притаманні портретам Шевченка, які він виконував аквареллю, масляними фарбами, олівцем або у техніці офорту (портрети М. Щепкіна, Айри Олдріджа, Ф. Толстого та ін.). Уже в ранній своїй роботі «Автопортрет» (1840-1841 рр.) Шевченко показує себе справжнім майстром портретного жанру.

По закінченні Академії художник працював у Київській археографічній комісії, що займалася вивченням пам'яток старовини. Під час поїздок Україною він виконував багато малюнків, ескізів, етюдів, збираючи матеріал для майбутніх творів. Шевченко планував видати серію офортів під назвою «Живописна Україна», у якій мав намір показати історичне минуле, побут і звичаї рідного народу, природу України. Шість його офортів — «У Києві», «Видубицький монастир у Києві», «Судна рада», «Старости», «Казка», «Дари в Чигирині 1649 року» — відзначаються блискучою технікою, типовістю образів селян, життєвою й історичною правдивістю.

Т. Шевченко головну увагу приділяє темам, взятим з історії українського народу, зображенню його життя, побуту, звичаїв. У жанрових картинах «Селянська сім'я», «На пасіці», відобразив життя і побут простого народу. У полотні «Катерина» художник показав трагедію української дівчини-кріпачки, зведеної і покинутої офіцером. Цікавими є зауваження шевченкознавця Ю. Коваліва,

який вказує на вражаючу подібність жіночих образів, змальованих на полотнах Рафаеля «Мадонна і дитя зі святим Ієронімом і Франциском» та Шевченківському - «Катерина». Проте дослідник вказує і на велику різницю у виразах облич героїнь: у Рафаелівської Мадонни воно одухотворене, а в «української Мадонни» - пригнічене і скорботне.

У засланні почався новий етап його творчості, значне місце посідає пейзаж.

Після заслання займається офортами (див. термінологічний словник), саме за виконання яких стає академіком Петербурзької Академії мистецтв.

Л. Жемчужников був другом і палким прихильником великого поета, виступав проти академічної умовності, відірваності мистецтва від життя. За роки перебування в Україні він виконав кілька творів на теми поезій Шевченка — «Чумаки в степу», «Лірник у хаті», «Отара овець, що повертається в село» та ін. Вдало передає душевний стан людини. Кращими його офортами вважаються «Покинута», «За штатом», «Українська дівчина», «Портрет П.А. Федотова».

Талановито відтворює народні звичаї, костюми **І.Соколов**. Пейзаж у жанрових творах Соколова завжди активний, він допомагає глибше розкрити їх зміст. Це відчувається в його картинах «Жінка з дітьми», «На баштані», «Ніч на Івана Купала» та ін.

Поетичну красу України оспівали у своїх пейзажах **І. Крамської** («Місячна ніч», «Русалки» та ін.).

Видатним майстром побутового жанру був художник – передвижник **М. Пимоненко**. Більшість його робіт, написаних на теми селянського життя, відрізняються емоційністю, високою живописною майстерністю Пимоненко – автор близько 715 картин і малюнків. Він один із перших у вітчизняному малярстві поєднав побутовий жанр і поетичний український пейзаж («Святочні ворожіння», «Проводи рекрутів», «Збір сіна», «Свати», «Жнива», «Ярмарок», «Біля криниці», «Суперниці». Однак стосунки Пимоненка з українською національною інтелігенцією склались непросто. Йому ставили за провину відсутність чіткої національної програми, критикували майстра, який заснував у Києві художню школу.

Поєднання мистецтва з усвідомленою національною ідеологією вперше відбувається у творчості **С. Васильківського (1854-1917)** (народився в м. Ізюм Харківської губернії, навчався в Петербурзькій академії мистецтв. Передав Харківському музею 3000 робіт. Більшість втрачені під час Другої світової війни. Окрім Петербурзької Академії, опановував майстерність за кордоном). У полотнах змальовує рідні українські краєвиди: Поділля, Слобожанщину, історичні полотна («Козаки в степу», «Козача левада»).

Художник баталіст М. Самокиш (1860-1944). Народився в м. Ніжині Чернігівської губернії, навчався в Парижі. Щоб змальовувати сцени битв – виїздив на поле бою. Збирає і вивчає пам'ятки старовинного українського мистецтва. У 1900 р. спільно з С. Васильківським створюють альбом «З української старовини» (альбом перевидавався в наші дні).

Ф. Красицький (1873-1944) Народився в Черкаській області, у селянській родині, внучатий небіж Т.Шевченка. Класик українського малярства і графіки.

Коштом Лисенка навчався у Київській рисувальній школі, потім у Петербурзькій Академії мистецтв.

Друга половина 19 ст.— епоха блискучого розвитку **пейзажного живопису** в українському мистецтві. Біля його витоків стояв **Володимир Орловський**. Сучасники порівнювали його з І.Шишкіним, вважаючи, що в творчості одного втілилась епічна велич природи півночі, а другий зумів як ніхто побачити і передати сонячний блиск природи півдня. Вихованець, академік і професор Петербурзької Академії мистецтв, В.Орловський очолював в ній, разом з М.Клодтом, клас пейзажного живопису

Сильним і своєрідним явищем була в українському пейзажному живописі другої половини ХІХ — початку ХХ ст. творчість **С. Світославського, К. Трутовського**.

У 70-х роках з'являється Товариство **пересувних художніх виставок**.

Діяльність передвижників, їх щорічні виставки у великих містах стимулювали розвиток українського мистецтва, сприяли виникненню місцевих художніх об'єднань. Виникає, Київське товариство художніх виставок, Товариство для розвою руської штуки (мистецтва) у Львові, Товариство південноруських художників в Одесі (голова останнього - К. Костанді, академік Петербурзької Академії мистецтв. Навіть ранні твори («В люди»)) принесли успіх на пересувних виставках.

Суттєві зміни сталися у галузі художньої освіти. Цього часу засновується *Одеська малювальна школа* (1865 р.), *Харківська малювальна школа* М.Д. Раєвської-Іванової (1869 р.), *Київська малювальна школа* М.І. Мурашка (1875 р.). Ці навчальні заклади відіграли важливу роль у підготовці місцевих художніх кадрів і активізації художнього життя України.

На межі століть над розробкою історичної та побутової тематики плідно працював **І. Їжакевич (1864-1962)**. Низку високохудожніх полотен створив **О. О. Мурашко (1875— 1919)**, який віддав данину як неоромантичній історичній тематиці («Похорон кошового»), так і імпресіонізму, чим захоплювалась тогочасна публіка («Портрет Н. А. Нестерової», «Дівчина в червоному капелюшку» та ін.).

Початок ХХ ст. дав низку великих імен у модерністичному живописі та скульптурі. У Києві плідно працювали всесвітньовідомий Казимир Малевич, футуристи **брати Бурлюки** (народились в м. Лебедин на Сумщині). З початком Першої світової війни експресіоністичний напрям розвивали кілька талановитих художників, включаючи Олександра Богомазова і **Георгія Нарбута** (народився в с. Нарбутівка Глухівського р-ну).

Але найвидатнішим митцем зі світовим ім'ям став киянин **Олександр Архипенко** (1887-1964). (працював в еміграції, перша виставка двадцятирічний майстра відбулась у Києві у 1906 р.) Творчість Архипенка становить собою одну з найяскравіших сторінок в історії **світового модернізму**.

Залишається справжнім феноменом у світовому мистецтві твори **І. Малевича** «Чорний квадрат».

4.4.2.Розвиток музичного мистецтва.

У першій половині XIX ст. музична культура розвивалась у досить специфічних умовах. Основними концертними осередками були поміщицькі маєтки. Деякі великі власники, як В.Тарновський (Чернігівщина), Г.Галаган (Умань), Д. Ширай та інші, мали свої симфонічні оркестри, оперні та балетні трупи. Артистичний склад формувався здебільшого з кріпаків. Часто для керівництва музичною справою поміщики запрошували відомих композиторів, музикантів з-за кордону. Музичні центри панських маєтків відігравали певну історичну роль, Деякі оркестри продовжували своє існування і після скасування кріпацтва. Вони влилися в музичну культуру великих міст і збагатили її.

У розвитку музики значну роль відіграло відкриття університетів у Харкові, Києві. Наприклад, при Харківському були музичні класи, де велась систематична підготовка професійних музичних кадрів. А у Львові була відкрита навіть консерваторія. Центрами розвитку музичної культури були духовні навчальні заклади, гімназії, приватні пансіони, університети, в яких вивчалася нотна грамота і теорія музики. Багато хто отримував професійну музичну підготовку в церковних хорах.

У XIX ст. як і раніше побутують землеробські пісні календарного циклу, а також колядки, веснянки, колискові, весільні. У народному середовищі з'являються такі талановиті співаки-кобзарі як Остап Вересай, Іван Кравченко-Крюковський, Гнат Гончаренко, Терентій Пархоменко, Михайло Кравченко, Андрій Шут.

Музика, як і все мистецтво та література XIX ст., розвивалась під знаком **романтизму**. Його західноєвропейські представники – Ф.Шуберт, І.Брамс, Р.Вагнер, Д.Верді, Г.Берліоз – підняли музичну культуру на високий художній і професійний рівень. У цей час бурхливо розвивалась опера, симфонія. У свою чергу європейська музика збагачувалась, завдяки появі нових національних шкіл. Зокрема, великим досягненням і принципово важливим було виникнення польської музичної культури (Ф.Шопен), чеської (Б.Сметана, А.Дворжак), угорської (Ф.Ліст), норвезької (Е.Гріг), іспанської (І.Альбеніс, П.Сарасате).

Особливо яскраво себе проявила в епоху романтизму російська музична культура (М. Глінка, П.Чайковський, М. Мусорський, М. Римський-Корсаков, С.Рахманінов). *(Історики дослідили, що рід П.Чайковського тісно пов'язаний з Україною, давній предок композитора, на прізвище Чайка, походить з запорозького козацтва. Його опери «Черевички», «Мазепа» використовують багатство українського фольклору. Писав музику П.Чайковський і на вірші Т.Шевченка).*

Українська музика XIX ст. як і світова, прямувала шляхом розвитку професійного мистецтва, яке творило яскраві постаті. Незабутню сторінку в історії української музики вписав **Семен Гулак—Артемовський (1790-1865)**, народився в с. Городище Київської губернії, тепер Черкащина. Саме прекрасний голос і музичний талант, визначили його майбутнє. Видатний

російський композитор Михайло Глінка, набираючи в Україні співаків для придворної капели, взяв його з собою до Петербургу. Пізніше Гулак-Артемовський за допомогою Глінки виїхав до Італії, де вже через два роки успішно дебютував у Флорентійській опері. Маючи славу співака, він, головне – започаткував жанр **побутової опери**.

Це була **опера «Запорожець за Дунаєм»**, яка і в наш час залишається популярно. Вперше на великій оперній сцені прозвучали народні пісні, відтворений сюжет з української історії, коли козаки перебувають під владою турецького султана. Гулак-Артемовський — автор вокально-хореографічного дивертисменту «Українське весілля», музичної композиції «Картини степового життя циган», водевілю «Ніч напередодні Іванового дня», музики до драми «Кораблеруйнівники», солоспівів «Спать мені не хочеться», «Стоїть явір над водою» та ін.

Відомим сучасником Гулака-Артемовського був **П. Ніщинський**, автор музики до Шевченкового «Назар Стодолі», а також найвідомішого свого твору – «Вечорниці». Також майже вся музика побудована на матеріалі народних пісень.

Помітною постаттю в українській музичній культурі XIX ст. був композитор, фольклорист і культурно - громадський діяч **П. Сокальський**, один із організаторів одеського «Товариства аматорів музики» і музичної школи при ньому. У своїх операх на теми з історії українського народу («Майська ніч», «Облога Дубна»), у фортепіанних п'єсах, у цілому ряді романсів П. Сокальський широко використав багатство мелодій українських народних пісень. Крім того, він відомий як сумлінний збирач і дослідник української, російської та білоруської народної музики.

В історії української музики певну роль відіграв композитор-аматор **Микола Аркас** (1853-1909) (аматор – у перекладі з французької – любитель).

Коло діяльності його широке, автор книги «Історія України». Є автором **першої опери** на шевченківський текст (опера «Катерина»).

Розвиток української культури продовжується на засадах **професійної** творчості. Цілу епоху в музичному житті України складає творчість **М.В.Лисенка** – великого українського композитора, блискучого піаніста-віртуоза, талановитого хорового диригента, педагога, який є основоположником української класичної музики.

(М.В. Лисенко (1842-1885), народився на Полтавщині у дворянській родині, автор опери «Тарас Бульба», «Наталка Полтавка». Автор «Молитви за Україну» («...Боже великий єдиний нам Україну храни...») на слова Олександра Косинського. Навчався на фізико-математичному факультеті Київського університету, потім 4 роки - у Лейпцизькій (Німеччина) консерваторії. Є збирачем народного фольклору. Видавав збірники обрядових народних пісень «Веснянки», «Колядки та щедрівки», «Весілля». Він вважається одним з найвидатніших науковців-фольклористів дожовтневого періоду. Автор понад 100 романсів). Написав понад 20 творів на поезію Шевченка («Садок вишневий коло хати». Його по праву

називали «музичним Шевченком».

Композитори **О. Лизогуб і Й. Витвицький** були зачинателями української **фортепіанної** музики. Ними створені прекрасні варіації на теми українських народних пісень.

Перші **західноукраїнські** композитори були здебільшого вихідцями з середовища *духівництва*, виховувалися у духовних навчальних закладах, їх музична освіта не сягала за межі знань канонічних творів для церковного вжитку. У 20-х роках XIX ст. у Перемишлі при дворі єпископа І. Снігуровича був заснований постійний церковний хор, в основу якого покладені твори Бортнянського. Саме з цього хору вийшли *композитори* **М. Вербицький і І. Лаврівський**. Вони писали церковну музику, твори для хору, музику до театральних вистав. Саме М. Вербицький є автором музики до поезії П. Чубинського «Ще не вмерла Україна» і «Заповіту» Т. Шевченка.

В організації музичного життя в Галичині у 70-90-і роки значну роль зіграв **А.К. Вахнянин**, письменник, засновник музичного товариства «Горбан», музичної школи при ньому, а також співочого товариства «Боян» і «Вищого музичного інституту ім. М.В.Лисенка» у Львові.

На Буковині у 70-90-і роки помітне місце у розвитку музичної культури посіла творчість поета і композитора **С.І. Воробкевича**. Його творам притаманна ліричність, елегійність, м'якість і легкість.

4.4.3. Розвиток театрального мистецтва.

Це був період зародження й становлення **професійного театру**, хоча театральне мистецтво в більшій, ніж інші види мистецтв мірі, залежало від політичного режиму, підготовленості аудиторії до його сприйняття.

Уже наприкінці XVIII ст. в Україні з'явився новий тип театру, який став однією з передумов світського професійного театру. Це був **кріпацький театр**. Відомим в Україні цього часу був театр поміщика Трощинського у с. Кибинці.

Керував театром у цьому маєтку Василь Гоголь, батько славнозвісного письменника. У с. Озерках на Полтавщині кобиляцький маршал Гавриленко навіть побудував спеціальне приміщення для свого театру з трьома ложами і партером. Відомо, що у цьому театрі виступав навіть Михайло Щепкін.

На Правобережжі свої театри мали деякі польські вельможі. І все ж започаткуванням професійного театру в Україні стали аматорські вистави. **Перший постійний театр в Україні був побудований у Харкові** за енергійної підтримки Г.Квітки-Основ'яненка. Згодом з'явилися театри у Полтаві, Києві, Одесі. Виступали у цих театрах не постійні, а мандрівні трупи. Репертуар добирався з інтермедій, шкільної драми, з російських трагедій. «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка,

Перша половина XIX ст. у театральній культурі України позначена іменами Михайла Щепкіна і Карпа Соленика. Перший з них, викуплений з кріпацтва полтавчанами, виступав на сценах Харкова, Полтави, Києва, пізніше працював у Москві.

Позбавлений права на життя і розвиток горезвісними указами і розпорядженнями, прийнятими у другій половині XIX ст. український театр

переживав тяжкі часи. Владу непокоїла не тільки поява українських книг, а й драматичних творів, призначених для народної сцени. Доходило до того, що українські народні пісні на концертах виконувалися французькою мовою. Цензурні правила обмежували тематику українських п'єс. Зміст п'єс міг торкатися селянського побуту, кохання, але ні в якому разі — соціальних проблем. Заборонялося відображати на сцені історичні події, які нагадували б про колишні «вольності» українського народу. Вважалося неприпустимим, щоб поміщик, інтелігент або чиновник розмовляв українською мовою, у п'єсах ці персонажі мусили розмовляти лише російською. Не допускалася також на сцену перекладна драматургія.

Після Емського указу (1876 р.) театральне життя в Україні практично завмирає, бо українські вистави були заборонені. У 80-х роках губернатори отримали право давати дозвіл на українські вистави і театральна справа в Україні поживавлюється. У 1882 р. у Єлисаветграді Марко Кропивницький зібрав українську трупу, до якої увійшли такі актори, як Марія Заньковецька і Микола Садовський. Пізніше до цієї трупи приєдналися І. Карпенко-Карий, П. Саксаганський і М. Садовська. Організатором хору, оркестру, декорацій був М.Старицький. Ця трупа започаткувала в Україні новий тип професійного театру зі своїми традиціями і власним творчим обличчям. Пізніше трупа розпалася, виникали нові, але всі вони несли далі ті тенденції, які визначали саме український театр. Класичні драми і комедії Кропивницького, як «Дай серцю волю, заведе в неволю», «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «По ревізії», «Глитай або ж Павук», «Дві сім'ї» та ін. висвітлюють звичаї, побут народу. Старицький займався перекладом зарубіжної класики (зокрема, «Гамлет» Шекспіра)

Близько 20 оригінальних п'єс написав **І. Карпенко-Карий**. Тематика його творчості досить широка: від реалістично-побутових п'єс до романтично-історичної драматургії. До того ж І. Карпенко-Карий був одним з найвидатніших акторів українського театру. На сцені він створив різнохарактерні персонажі, які вражали сучасників щирістю, глибиною почуттів і поетичністю.

Ідея створення театру для народу пронизувала всю мистецьку діяльність брата, соратника і однодумця І. Карпенка-Карого — **П. Саксаганського**. Свої творчі принципи Саксаганський блискуче розкрив на сценічному втіленні творів Карпенка-Карого. Саксаганський, передусім, відзначав виховний вплив театру на глядача.

До 1861 р. існував кріпосний театр (як у окремих поміщиків так і у містах). (Хоча з 1828 р. офіційно було заборонено купувати до театру кріпаків. Ще у 1789 р. почав функціонувати театр у *Харкові*, де ставились російські п'єси.

Першими ж українськими постановками *Полтавського любительського театру* стали п'єси «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник». У постановках брав участь геніальний актор М.Щепкін, на той час ще кріпак. Постановки відбулися за підтримки генерал-губернатора Малоросії М.Рєпніна.

Професійна ж українська трупа була створена тільки на початку 80-х

років. Драматургам *Михайлу Старицькому* і *Марку Кропивницькому* вдалося об'єднати талановитих акторів: братів Тобілевичів (псевдоніми: Івана-Карпенко-Карий, Миколи – Садовський, Панаса – Саксаганський), М.Заньковецьку, А.Затиркевича і н. Пізніше трупа декілька раз розділялася, але всі чотири пересувні колективи працювали надзвичайно яскраво, мали колосальний успіх як на Україні так і на півдні Росії.

Миколою Старицьким були написані комедії, які не втрачають популярність дотепер («Не судилося», «Богдан Хмельницький», «За двома зайцями» (голом.персонаж Проня Проківна).

Автором української соціальної драми став **І. Карпенко-Карий** (*Іван Тобілевич*). У основі його п'єс лежать глибокі психологічні конфлікти, гострі соціальні протиріччя (драма «Бурлака», «Безталанна», комедії «Сто тисяч», «Хазяїн»).

4.4.4. Розвиток архітектури. Розвиток архітектури в Україні у першій половині XIX ст. здійснювався у **стилі класицизму**, який сполучав у собі геометричну чіткість зі статичністю, раціональність з формами античності.

Кожна епоха залишає слід в історії міста. Українські міста і містечка кінця XVIII - початку XIX ст. як центри полків, сотень, повітів, намісництв, губерній тощо, як правило, виконували не лише адміністративні, а й економічні та оборонні функції.

За розробленими проектами забудовувалися **нові міста**, торговельні й військові порти на Чорноморському узбережжі - **Херсон (1778 р.), Севастополь (1784 р.), Миколаїв (1788 р.), Одеса (1794 р.)**; змінювалися старі центри адміністративного управління - Київ, Чернігів, Полтава, Харків та ін.

На формування архітектурного обличчя міст певною мірою вплинуло будівництво приміщень *торговельного* призначення - Контрактовий дім у Києві (архітектор В. Гесте), гостинні двори у Білій церкві й у Києві (архітектори А. Руска і А. Меленський).

Із розвитком *світського мистецтва* почалося будівництво спеціальних *театральних* приміщень. Першими стали Міський театр у Києві (1804-1806 рр., архітектор А. Меленський), театр в Одесі (1809 р.), побудований за проектом архітектора Ж.Тома де Томона. Одеса цього часу розбудовувалася досить інтенсивно. Авторами проектів в основному були *французькі та італійські архітектори*. У 1837-1842 рр. були побудовані сходи, які ведуть з Одеського порту на Приморський бульвар. Двісті сходів ведуть до напівкруглої площі, на якій знаходиться пам'ятник Ришельє, виконаний скульптором І. Мартосом.

Будувались різноманітні навчальні заклади. Такими були: корпус Київської академії(1822-1825рр., архітектор А. Меленський), інститути шляхетних дівчат у Полтаві та Києві (1832, 1832-1842 рр., архітектор В. Беретті), університету Києві (1837-1842 рр., архітектор В. Беретті).

Оформлення більшості інтер'єрів досить стримане й просте і пов'язане з призначенням споруди. Крім університету, за проектами архітектора В. Беретті були побудовані й інші споруди Києва. У 1850-х роках його сином А. В. Беретті були споруджені пансіон Левашової, де нині знаходиться Президія Академії наук

України і приміщення Першої гімназії, яке зараз належить університету.

З посиленням кріпосництва у сільській місцевості виник своєрідний тип **палацової архітектури** в поміщицьких маєтках. Специфічні особливості властиві палацовим ансамблям Правобережної України, і будівництві яких використовували ордерну систему, (палацової архітектури Криму характерною була наявність романтичних елементів, до цього ж часу належать будівництво *палацу Потоцького в Лівадії, палаців Воронцова Одесі й Алуці*.

У садово-парковому мистецтві спостерігається перехід від регулярного планування, так званих **«французьких парків»**, до ландшафтних (англійських) парків — *паркові ансамблі «Софіївка» на Черкащині (1796-1805 рр.), (Створений Потоцьким на честь дружини Софії. Руками кріпаків, без використання якої-небудь техніки були насипані гори, викопані ставки), «Александрія» у Білій Церкві (кінець XVIII ст.), палац Галагана в Сокирях на Чернігівщині (Г.П.Галаган — українофіл, активний прихильник скасування кріпосного права. Був особисто знайомий з Шевченком, Кулішем, Максимовичем, вів з ними особисте листування).*

На західних українських землях класицизм в архітектурі почав затверджуватися ще наприкінці XVIII ст. Композиції будівель стали менш суворими, з широким використанням аркад і барельєфів. Такими є деякі будівлі у Львові, зведені цього часу, зокрема, **Міський театр** (1837-1842 рр., архітектори І. Зальцман і Л. Пихль), ратуша (1827-1835 рр., архітектори І. Маркль і Ф. Трешер).

Цього часу знову розгортається **будівництво культових споруд**, архітектура яких зазнала суттєвих змін. обов'язковими ознаками храму стали колонні портики. Змінився характер дзвіниць. Раніше вони були здебільшого ознакою монастирів і розташовувалися над воротами. З кінця XVIII ст. їх почали будувати при міських храмах або окремо від них, або ж у сполученні з ними (дзвіниця Успенського собору в Харкові, 1824-1833 рр., архітектор Є.А. Васильєв).

1801 р. **вийшла заборона Синоду** на будівництво церков у «малоросійському стилі». У зв'язку з цим спорудження дерев'яних храмів скоротилося, за винятком західноукраїнських земель, де все ще зберігалася місцева традиція.

У 30-40-х роках XIX ст. класицизм занепадає, вироджуючись у сухий казармений стиль з елементами еkleктизму. В результаті розвитку промисловості і залізничного транспорту формувалися великі міста (Київ, Одеса, Харків, Катеринослав), середні (Львів, Миколаїв, Сімферополь та ін.), біля заводів і шахт виникали промислові селища (Маріуполь, Юзівка). Будувалося багато жилих будинків, адміністративних і торгових будівель, але жодна з них не могла зрівнятися за своїми художніми якостями з пам'ятками попередніх епох. Це були **роки занепаду архітектури**.

Еклектика, наслідування, відсутність смаку — це характерні риси архітектури цього часу. На одній і тій же будові можна побачити поряд колони і капітелі різних епох і стилів. Готика уживається поряд з класицизмом, а Ренесанс — з псевдо візантійськими формами. Поступово вдосконалювалася забудова і благоустрій центрів великих міст. Серед досягнень містобудівництва — площа Богдана Хмельницького у Києві, Адама Міцкевича у Львові, забудова вулиць

Дерибасівської і Пушкінської в Одесі, Сумської і Пушкінської у Харкові.

У Києві будується **Володимирський собор**, Оперний театр, Педагогічний музей, Будинок земства та ін. Перший проект Володимирського собору належить петербурзькому архітектору П.І. Спарро. Пізніше проект був перероблений архітектором А.В. Беретті. Будувався собор у 1862-1896 рр. Розпис храму був виконаний під керівництвом професора мистецтв Київського університету А.В. Прахова. Розробку ескізів розпису і художнє керівництво виконанням робіт здійснював В.М. Васнецов за участю видатних художників України й Росії М.В. Нестерова, М.А. Врубеля, П.А. Сведомського та ін.

Молодий Врубель, запрошений Праховим до Києва, зробив ескіз розпису храму, але вони не були прийняті вищим духовенством. Від них збереглися деякі композиції, які зберігаються у музеї. *(в образі Богоматері змалював дружину Прахова, в яку закохався)*. Розпис, який зроблений за ескізами Васнецова, хоч і поступається глибиною проникливості в образ і красою колористичного вирішення Врубелевському задуму, але сприймається як високохудожнє творіння. Виконаний в глибоких насичених коричнево-червоних, синьо-зелених і вохристих тонах, він надає інтер'єру урочистого настрою.

Цікаві образи давньоруських князів, написані на опорних стовпах у центральному нефі. Серед них виділяються яскраві образи Ігоря Святославича і Андрія Боголюбського. Величні і сповнені драматизму і трагічного пафосу полотна «Тайна вечеря», «Христос перед Пілатом», «Розп'яття», які розміщені на північній і південних стінах храму.

Центральне зображення — Богоматір у вітварі належить пензлю Васнецова. Вона представлена на золотому тлі у легкій ході з дитиною на руках. Традиційний образ Марії з немовлям трактується оригінально і своєрідно. Надзвичайно гарне її бліде обличчя, неначе наповнене внутрішнім світлом, великі, сповнені смутком і любов'ю очі, ласкаво дивляться на глядача. Своєю людською красою цей образ переріс тут релігійний зміст і перетворився у хвилюючу поему любові й материнства. Васнецовський образ Богоматері вважається **найкращим із усього, створеного на цю тему в європейському мистецтві XIX ст.**

Живопис іконостасів на хорах виконані видатним російським художником *Нестеровим*. В іконостасах цікаві зображення князів Бориса і Гліба та княгині Ольги. Особливо вивершені образи Гліба і Ольги.

Із монументів, які були створені у другій половині XIX ст., найбільш відомими є **пам'ятник київському князю Володимиру і гетьману Богдану Хмельницькому**.

Пам'ятник Володимиру Святославичу споруджений на одному з придніпровських пагорбів у 1853 р. за проектом В.І. Демут-Малиновського і архітектора К.А. Тона, статуя виконана скульптором П.К. Клодтом. На високому п'єдесталі у вигляді баштоподібної церкви у псевдовізантійському стилі поставлена бронзова фігура князя Володимира. Він стоїть, злегка відставивши праву ногу, і тримає хрест. Його погляд спрямований у бік просторів Дніпра, який несе свої води біля підніжжя пагорба. На головному фасаді постаменту розміщений барельєф, де зображена сцена хрещення Русі. Безперечно вдалими є

вибір місця для пам'ятника та його зв'язок з навколишньою природою. Монумент споруджений на скосі гори, висота якої над рівнем Дніпра 70 метрів. Сам природний пагорб слугує йому постаментом і тому, попри на невеликі розміри монумента (загальна висота 20,4 м, а фігура — 4,5), він не губиться серед навколишньої природи, його прекрасно видно з усіх сторін і у дуже цікавих ракурсах. Після того, як були споруджені пам'ятник і парк, гірка отримала назву Володимирської.

Цікава доля **пам'ятника Богдану Хмельницькому**, що був споруджений у 1888 р. за проектом скульптора М.І. Микешина і архітектора В.Н. Ніколаєва. Місце для нього вибране за пропозицією самого Микешина — площа перед Софійським собором. Тут у 1648 р. після перемог козацького війська над польсько-шляхетськими інтервентами кияни урочисто зустрічали свого національного героя — гетьмана Богдана Хмельницького.

Робота над проектуванням і будівництвом монумента тривала досить довго. Перший проект Микешина був дещо іншим. Кінна статуя Богдана Хмельницького стояла на постаменті, де були розміщені три барельєфа, що зображали Збаразьку битву, Переяславську раду і зустріч Богдана Хмельницького у Києві. Над барельєфами були розміщені фігури кобзаря, українця, росіянина і білоруса. Цей проект не був схвалений. Після суттєвих змін проект був затверджений у 1869 р. Через 19 років після початку робіт пам'ятник **був відкритий у 1888 р.**

Таким чином, XIX ст. стало часом принципової реорганізації в розвитку української культури, часом небувалого злету творчої думки нашого народу.

На жаль, творчість більшості діячів культури цього часу часто доходила до широких кіл української громадськості зі значним запізненням, а то й не доходила зовсім внаслідок несприятливих суспільних умов. І навіть всупереч грандіозним соціально-історичним потрясінням, які принесло XX ст., подальший поступ національної культури було продовжено.

Українські землі у складі Російської та Австрійської імперій (XIXст.)

1. Українське національне відродження XIX ст.
2. Соціально-економічна модернізація України. Промисловий переворот.
3. Особливості розвитку Західної України (кінець XVIII - XIX ст.).
Уповільнення темпів економічного розвитку.
4. Національне культурне відродження в Україні (кінець XVIII - XIX ст.)
 4. 1. Початок національно культурного відродження.
 4. 2. Реформування освіти та основні здобутки науковців.
 4. 3. Розвиток літератури та зародження української преси.
 - 4.4. Основні стилі в українському мистецтві (образотворче мистецтво, театр, музика, архітектура)

Рекомендована література :

Основна :

1. Бойко О.Д. Історія України: підручник. К.: Академія. 2018. 720 с.
URI: <https://uahistory.co/book/boyko.html>
2. Гарін В. Історія України: навчальний посібник. К.: Центр навчальної літератури, 2017. 240с.
URI: <http://politics.ellib.org.ua/pages-cat-61.html>
3. Греченко В.А. Історія та культура України: підручник. Харків : ХНУВС, 2017. 320 с.
URI: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/9475>
4. Греченко В.А., Кислюк К.В. Історія української культури. К.: Кондор-Видавництво, 2013. 352 с.
URI: http://library.kpi.kharkov.ua/files/new_postupleniya/iukrk.pdf
5. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності: посібник. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2016. 496 с.
URI: <https://nemaloknig.net/book-364666.html>

Додаткова :

1. Демиденко Н.М. Діяльність Павла Зайцева (1886-1965) – відомого шевченкознавця, громадсько-політичного діяча: повернення із забуття. Сіверщина в історії України : зб. наукових праць / Національний заповідник «Глухів», Центр пам'яткознавства Національної академії наук України. - Вип.11. Київ - Глухів. 2018. С. 37-42.
URI: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/180725>
2. Демиденко Н.М. З історії становлення та розвитку театрів на Сумщині (19 ст. – початок 20 ст.). Сіверщина в історії України : зб. наукових праць / Національний заповідник «Глухів», Центр пам'яткознавства Національної академії наук України. Вип.8. Київ- Глухів, 2015. С. 342- 348.
URI: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sviu_2015_8_51.
3. Демиденко Н.М. Климент Квітка (1880-1953) – видатний етнограф, педагог, громадський діяч, «друг ідей» Лесі Українки). Історія науки та біографістика: електронне наукове фахове видання / НААН, Вип.4. Київ, 2021. С. 56-71.
URI: <http://inb.dnsgb.com.ua/2021-4/04.pdf>
4. Демиденко Н.М. Пантелеймон Куліш (1819-1890): складні метаморфози ідеологічних поглядів (до 200-річчя з дня народження). Історія науки та біографістика: електронне наукове фахове видання / НААН, Вип.3. Київ, 2019. С. 72-87. URI: file:///D:/Documents/Downloads/INB_Title_2019_3_7.pdf
5. Демиденко Н.М. Розвиток середньої освіти на сумських землях у другій половині XIX – поч. XX століття. Сіверщина в історії України: збірник наукових праць. Вип. Центр пам'яткознавства Національної академії наук України, Національний заповідник «Глухів». Глухів - Київ. 2020. С. 238-243.
URI: http://nz-hlukhiv.com.ua/wp-content/uploads/sivershuna/sivershuna_2020.pdf

Вид лекції: тематична лекція

Навчально-методичне забезпечення лекції: карти, електронна презентація.

Мета лекції: у процесі вивчення лекції необхідно усвідомити:

- яку політику щодо України здійснювали уряди Росії та Австро-Угорщини;
- що таке українське національне відродження і які причини його обумовили;
- як розгортався національно-визвольний рух;
- особливості економічного і соціального розвитку України після ліквідації кріпосного права (у 1848 р. – в Австрійській імперії, в 1961 р. – в Росії).

Ключові терміни та поняття:

Кирило-Мефодіївське братство

«Руська трійця»

посвіти

москофіли

хлопомани

декабристський рух

політична партія

конституційна монархія

промисловий переворот

бібіковщина

масонські ложі

Термінологічний словник

Авангард – найпередовіша частина певної суспільної групи, що веде за собою інші суспільні групи.

Авангардизм – узагальнюючий термін для позначення новаторських напрямів у художній культурі ХХ ст., для яких характерний пошук нових, нетрадиційних засобів вираження.

Альманах – неперіодична літературна збірка творів різних авторів.

Графіка - вид образотворчого мистецтва, основним зображувальним засобом якого є малюнок, виконаний на папері, тканині олівцем, пером, пензлем, вуглиною.

Гравюра - у графічному мистецтві окремий вид творчості. Гравюрою називають відбиток на папері з дошки, на якій був вирізаний (награвірований) малюнок. Гравюра є оригінальна і репродукційна. Оригінальною є гравюра, виконана художником від початку й до кінця, включаючи обробку дошки. Репродукційна гравюра (з'явилася в Європі наприкінці ХV ст.) відтворює оригінали живопису тощо. Поділяється на станкову, розраховану на самостійне існування, та книжково-журнальну як ілюстраційну. Існує багато різновидів гравюрної техніки: різцева гравюра, офорт, суха голка, меццо-тинто, м'який лак, акватинта, манера олівця, резерваж, лавіс, ксилографія, ліногравюра, гравюра на камені й різних пластинках. Основні матеріали для гравюри на металі - сталь, мідь, цинк, для гравюри на дереві - самшит, пальма, граб, груша.

Драма - п'єса з гострим конфліктом соціального або побутового характеру, який розвивається у постійній напрузі.

Еклектика – поєднання в одному вченні, стилі несумісних, часто суперечливих елементів. В архітектурі – поєднання різних стилів.

Експресіонізм – напрям у європейській літературі та мистецтві перших десятиліть ХХ ст. Головним в експресіонізмі проголошувалося вираження суб'єктивних уявлень митця, що зумовило потяг до іраціоналізму, загостреної емоційності та гротеску.

Класицизм (від латинського – зразковий) - один з основних напрямів у європейському мистецтві ХVІІ - ХVІІІ ст., зразком для якого було класичне античне (давньогрецьке й давньоримське) мистецтво.

Меценат – переносно - багатий покровитель наук і мистецтв.

Модерн – архітектурний стиль початку ХХ ст., що використовував залізні конструкції та оздоблювальні матеріали.

Офорт - вид гравюри; малюнок вишкрябується гравірувальною голкою на металічній основі, вкритій лаком, після цього прошкрябані місця протравлюються кислотою.

«Просвіти» - самодіяльні національно – культурні, економічні та освітні українські товариства.

Реалізм - художній метод в літературі і мистецтві, що відображає реалістичну картину подій, явищ і т. ін.

Романтизм – культурна течія кінця ХVІІІ ст. – початку ХІХ ст. Романтизм заперечував канони класицизму, йому характерна увага до внутрішнього світу героїв, підкреслене зображення пристрастей, напруженість сюжетів, мальовничість описів і характеристик.

Сюрреалізм (надреалізм) – мистецтво надприродного, джерела творчості визначаються у підсвідомості.

Футуризм – (від лат. «майбутнє») – авангардистський напрям у літературі і мистецтві, представники якого намагалися створити мистецтво майбутнього, відкидати класичну художню спадщину, насаджувати ідеї фантастики.

Хуторянство – течія в художньому мисленні України ХІХ- ХХ ст. у центрі якої – захист гідності «маленької людини» та критика урбаністичної цивілізації.

1. Українське національне відродження ХІХ ст.

Необхідно зазначити, що сучасні українські землі у цей історичний період не становили єдиного цілого. Вони знаходились у складі двох імперій:

9/10 території України (Слобідська, Лівобережна, Правобережна, Волинь, Південь – у складі Російської імперії. Ці землі пізніше отримали назву Наддніпрянської України;

1/10 території України, а саме Західна Україна (Східна Галичина, Закарпаття, Північна Буковина) – у складі Австрійської імперії (Австро-Угорщини).

Політика російського та австрійського урядів (порівняння)

У Росії національне гноблення найбільш яскраво проявилось у циркулярі 1863 р. **міністра внутрішніх справ Валуєва**, який заборонив друкування і викладання українською мовою, заявивши, що ніякої української мови не було і бути не може.

У 1876 р. підписано **Емський указ** Олександра II, який забороняв ввіз літератури українською мовою, українські п'єси та пісні (їх треба було перекладати на рос.). Було заборонене використання української мови в школах, державних закладах. Назва «Україна» була заборонена.

Для порівняння: в **Австро-Угорщині** національне гноблення здійснювалось не в таких грубих формах. Австро-Угорщина була **конституційною монархією** (Конституції 1848 р., 1867 р.). Тут існували певні **політичні свободи**, рівність громадян, центральний парламент і **крайові сейми** (зокрема на Галичині і Буковині), вибори до яких відбувались за участю всього населення. (Брав участь у виборах до австрійського сейму від радикальної партії І.Франко). Українська мова і культура **формально не** заборонялась (хоча всіляко обмежувались, та в університетах викладання деяких дисциплін дозволялось українською).

Формування національної інтелігенції, яка відіграла провідну роль у національному відродженні. Центрами підготовки інтелігенції стали міста, де діяли університети:

Львів (з 1661 р.- перший університет на теперішніх українських землях); **Харків** (у 1805 відкрито перший на Наддніпрянщині університет), **Київ** (1834), **Одеса** (1865 р.). У Західній Україні значну роль у національному відродженні зіграло уніатське духовенство (якщо в Наддніпрянщині духовенство було зросійщене, то греко-католицька католицька церква залишалась завжди проукраїнською).

Політична відсталість Росії, безправ'я народу, вплив французької революції, розчарування передової частини дворян в імператорі Олександрі I - все це призвело до **появи таємних товариств**, які ставили за мету зміну існуючого ладу. Перше таке товариство «Союз порятунку» виникло у Петербурзі в 1816 р.

У 1815 - 1816 рр. існував гурток передових офіцерів у Кам'янці-Подільському «Залізні персні» (його учасники носили залізні персні як знак належності до цієї організації).

Опозиційність масонських лож.

На поч. XIX ст. після війни 1812р. з Наполеоном, **яка радикалізувала суспільство, в Україні** виникають перші таємні організації - масонські ложі. Найбільше значення мала **Полтавська ложа «Любов до істини»** (1818-1819), серед членів яких були Іван Котляревський, Григорій Тарнавський, Семен Кочубей.

Саме на її базі у 1821 р. утворюється таємне **«Малоросійське товариство»** на чолі з предводителем дворянства Переяславського повіту Полтавської губернії Василем Лукашевичем. **Саме масонські ложі започаткували**

організований декабристський опозиційний царизму рух в Україні. Його осередки існували в Києві, Полтаві, Ніжині, Чернігові.

Діяльність декабристів.

Величезний вплив на світогляд офіцерів мала «гроза дванадцятого року». Закордонний похід російської армії в Європу 1812-1815 **дав можливість офіцерам побачити наслідки Французької буржуазної революції.** Побачене сприяло наростанню в Росії боротьбі з самодержавством.

Південне товариство (1821-1825), з центром у **Тульчині** на Поділлі (Вінницька обл.) (очолює П.Пестель). Воно нараховувало більше 100 чол., керували ним три управи: Тульчинська (Вінницька обл.) (Пестель), Кам'янська (Черкаська обл.) (Давидов і Волконський), Васильківська (на Київщині: Муравйов Апостол, керівник розквартированого на к-ні Чернігівського полку), Бестужев-Рюмін; виступали навіть за царевбивство). Членами декабристських організацій були переважно російські дворяни, офіцери, діячі літератури.

Кам'янка (на Черкащині) стає одним із **центрів** декабристського руху в Україні. **Давидов** (маєток у Кам'янці зберігся, тепер там знаходиться музей) отримав 20 років каторги. У маєтку мали власний театр, щоб виростити в оранжереї орхідеї за зиму спалювали 17 підвод дров). **Волконський Сергій** (1789 р.) нар. у Петербурзі. За 10 років взяв участь у 58 боях. За участь у війні 1812р. нагороджений 5 російськими, іноземними орденами, золотою шпагою «за хоробрість». У 23 роки став полковником, у **24 - генерал-майором.** Засуджений і висланий на каторжні роботи до **Сибіру на 30 років.** Пізніше писав «... и тем не менее ни от одного слова своего я сей час не откажусь...». Зразу ж до нього переїла дружина М. Волконська (Раєвська).

У 1823 р. в **Новоград-Волинському** виникло **Товариство об'єднаних слов'ян на чолі з офіцерами** братами Борисовими і польським революціонером Ю.Люблінським (понад 50 офіцерів) (за повалення самодержавства, об'єднання їх у федеративний союз, до складу якого: Росія, Польща, Молдавія, Сербія, Хорватія, Угорщина).

Південне (виступало за республіку) і Північне (за конституційну монархію) товариства, **відомі як декабристські,** за допомогою військового повстання і перевороту планували скасувати самодержавство. *(Програмним документом Південного товариства була «Руська правда», написана Пестелем. Нею передбачалася аграрна реформа, в тому числі за рахунок часткової конфіскації поміщицьких земель, проголошення республіки, надання політичних прав усім чоловікам з 20 років).*

Декабристи **не дооцінювали національне питання.** Пестель, республіканець, борець проти самодержавства і кріпосництва, вважав, що нова Росія повинна бути єдиною і неподільною, централізованою - для кращого проведення реформ. Україна повинна була стати однією з 10 областей Росії. Лише Польща, як виняток, могла стати самостійною державою.

За «Конституцією» лідера Північного товариства М.Муравйова Росія перетворювалась у федерацію, де окремі області мали б значні права в самоуправлінні, але утворювались не за етнічною ознакою. Україна поділялася

на 2 області: Українську — зі столицею у Харкові і Чорноморську - зі столицею у Києві.

Декабристи планували повстання на 1826 р., але раптова смерть у листопаді 1825 р. Олександра І змінила плани. 14 грудня 1825 р. у Петербурзі вони спробували підняти повстання, та зазнали невдачі. Поразкою закінчилося і повстання Чернігівського полку під керівництвом Муравйова-Апостола і Бестужева-Рюміна (29 грудня 1825 р. - 3 січня 1826 р.).

Декабристи зазнали поразки, оскільки не **були підтримані масами («далеки были от народа»)**. Після невдалого повстання у грудні 1825 р. їх організації були розгромлені.

Проте це був **перший організований виступ** проти самодержавства і кріпосництва, **перша спроба здійснити буржуазну революцію в Російській імперії**.

Кирило-мефодіївське товариство

На противагу декабристам, виникають політичні організації, учасники яких ставили за мету не лише соціальне, але й **національне визволення українського народу**. Першою такою політичною організацією стало **Кирило-Мефодіївське товариство (за іменами перших слов'янських просвітителів - Кирила і Мефодія)**, засноване у січні 1846 р. у Києві.

Воно складалося з 12 осіб та кількох десятків (за деякими даними - до 100) співчуваючих. Організаторами і найактивнішими учасниками товариства були **М.І Костомаров** - професор історії Київського університету, син поміщика і кріпачки; **П.О.Куліш** - талановитий письменник, автор першого українського історичного роману «Чорна рада»; **В.М.Білозерський** - викладач Полтавського кадетського корпусу. У квітні 1846 р. до товариства вступив **Т.Г.Шевченко**

Члени товариства розробили декілька **програмних документів, зокрема «Книгу буття українського народу», Статут.**

Основні цілі братства:

- ліквідація самодержавства і кріпосництва;
- національне визволення України;
- утворення на демократичних засадах федерації слов'янських народів з центром у Києві.
- республіка - як основна форма політичного устрою;

Виступали за об'єднання усіх слов'янських народів у федерацію на зразок Сполучених Штатів Америки. При цьому кожний слов'янський народ зберігав би свою самостійність. Україна ділилась на 2 штати: Східний (Лівобережжя) і Західний (Правобережжя); інші слов'янські народи теж утворювали б по штату кожен. На чолі федерації стояв би загальний сейм із представників усіх слов'янських народів. Київ не повинен був належати до якогось штату й служив би місцем зборів загального сейму. В кожному штаті мав бути свій сейм і свій президент, обраний на 4 роки. Верховна центральна влада належала б всесоюзному президенту, обраному теж на 4 роки.

Кирило-мефодіївці вважали, що творцем історії є Бог, а її рушійною силою - християнська релігія. Суспільство, на їх думку, повинно будуватися за

принципами первісного християнства (рівність, добро, справедливість, 10 заповідей).

*У своїх програмних документах члени товариства ідеалізували минуле України, прикрашали історію козацтва і суспільних відносин («одвічний демократизм і єдність українського народу»). **Україні відводили месіанську роль: вона повинна була стати центром слов'янського союзу.***

Тактика – різна. Помірковані - за еволюційний шлях (реформи, просвітництво). Радикальна - за революційний шлях.

Кирило-Мефодіївське товариство проіснувало недовго (до березня 1847 р.). Про його діяльність царським властям доніс зрадник, і члени товариства були **заарештовані і відправлені на заслання в різні губернії Росії** під нагляд поліції без права повернення в Україну і з заборonoю займатися освітянською діяльністю. Найтяжче покарали Т.Г.Шевченка, якого віддали в солдати, заборонивши писати й малювати. (Існують дискусії щодо членства Т.Шевченка у товаристві).

Значення діяльності товариства у тому, що воно розробило теоретичні засади національного відродження України, висунуло демократичні, антикріпосницькі гасла, стало по суті **першою українською політичною організацією.**

Громадівський рух.

У кін. 50-х рр. ХІХ ст. почали організовуватись напівлегальні гуртки – Громади (напівлегальні суспільно-політичні організації ліберально-демократичної інтелегенції). Перша — виникла **у Києві в 1859 р.** на базі таємного гуртка «хлопоманів» (від польського «хлоп» - селянин). Очолив її історик, пізніше професор Київського університету Володимир Атонович. Громади, які влада називала «українофільськими», виникли у Харкові, Чернігові, Полтаві, Одесі, Катеринослав (Дніпропетровськ) та ін. містах.

Головним своїм завданням вважали справу просвітництва (створення шкіл, популяризація літератури, історії, етнографії і ін.)

Діяльність Громад викликала занепокоєння влади (згадаймо циркуляр Валуєва). Після хвилі репресій у другій половні 60-х рр. громадівський рух пішов на спад.

Діяльність громадівців за кордоном. Михайло Драгоманов (рідний дядько Лесі Українки) виступав за автономію України **у рамках** федеративної Російської держави. Розроблена ним теорія федералізму, децентралізації стала основою національного визволення поневолених народів) у Женеві видавав перший український журнал «Громада», мав великий вплив на український національний рух.

Діяльність журналу «Основа».

У Петербурзі члени Кирило-Мефодіївського товариства, які повернулись із заслання, заснували журнал «Основа» (Т.Г.Шевченко, М.І.Костомаров, П.О.Куліш, В.М.Білозерський). В ньому публікувалися наукові праці з історії України, етнографічні матеріали, твори Т.Г.Шевченка, Марка Вовчка,

Л.І.Глібова. Видавався до 1962 р. **Став першим українським журналом у Російській імперії, сприяв просвітництву українців на всій території держави.**

Українці у загальноросійському визвольному русі.

Народники

Найвпливовішою течією в суспільно-політичному русі 70-х років були **народники — рух різночинної інтелегенції, ідеологи селянської демократії.** В народництві виділилися дві течії — **революційна і ліберальна.**

Народники вважали головною революційною силою селянство; капіталізм оцінювали лише негативно, *вірили, що у Росії - особливий шлях, і вона обмине капіталізм. Вони сподівалися, що селянська община стане осередком соціалізму.*

Перші народницькі гуртки виникли в Україні у 1873 р. **в Одесі і Києві.** В 1874 р. народники застосували **тактику «ходіння в народ»** - переодягнувшись в простий одяг під виглядом учителів, фельдшерів, шевців і т.д., вони йшли в села, вели пропаганду соціалізму, агітували за революцію. Але селяни не підтримали їх. Близько 1000 чол. було заарештовано. Проте народники змінюють свою тактику.

У 1876 р. у Петербурзі створюється така організація «Земля і воля» (назву цю носить з 1878 р.) – виступає за політичну боротьбу проти самодержавства.

(за допомогою террору). У 1879 р. «Земля і воля» розділяється на дві організації: «Народну волю» і «Чорний переділ». Народники з України відігравали провідну роль як в «Народній волі» (Желябов, Фроленко, Кибальчич), так і в «Чорному переділі» (Аксельрод, Стефанович, Дейч, Засулич). У 1879-1881 рр. «Народна воля» **організувала 8 замахів на царя.** Вся Європа стежила за протиборством царської державної машини і групи революціонерів. Нарешті 1 березня 1881 р. народникам вдалося вбити царя. Але на місце Олександра II прийшов більш реакційний Олександр III. Діяльність народників показала безперспективність політичного терору. **Керівники народників були страчені.** *Остаточно організація революційних народників була розгромлена у 1883 р. У 80-90 рр. продовжувало існувати ліберальне народництво*

Перша пролетарська організація в Україні - «Південноросійський союз робітників» на чолі з Є.Заславським (1875 р., в Одесі). В нього входило близько 60 членів і 200 чол. співчуваючих. В програмному документі союзу — *Статуті ~ вказувалося на несправедливість існуючого ладу, необхідність боротьби проти нього, об'єднання робітників краю, завоювання політичних свобод. Члени союзу випускали і розповсюджували прокламації, керували страйками.* Через півроку жандарми розгромили союз, його активістів засудили до каторжних робіт.

Виникнення політичних організацій і партій.

«Братство Тарасівців» - 1891-1893 р. Засновники М.Міхноський, І.Липа. Реалізація основних ідей Т.Шевченка – досягнення повної незалежності України.

Перша політична партія в Наддніпрянській Україні 1900 р. **Революційна українська партія (РУП), створена у Харкові.** Одне з відділень РУП діяло у Львові, де діяла партійна друкарня. Спочатку як програмний документ використовувалась брошура Міхноського «Самостійна Україна» (ідея української самостійності). Пізніше партія проголошує автономію у складі Росії. На поч. ХХ ст. відбувся розкол у партії.

Суспільно-політичний рух на Західній Україні:

Москофіли – не визнавали існування українського народу, його мови. Мали власну видавничу базу, значною підтримкою населення не користувались.

Народовці – мали за мету розвиток української культури, підвищення національної свідомості. Засновують у 1868 р. культурно-освітнє товариство «Просвіта»

Радикальний напрямок (виникає під впливом ідей М. Драгоманова).

Виступали за утворення незалежної України, закликали до політичної боротьби широкі народні маси. Очолювали радикальний рух І.Франко, О.Терлецький.

1894 р. товариством «Просвіта» у Львові створюється наукове товариство ім. Т. Шевченка, яке очолює М. Грушевський (професор Львівського університету). Зарубіжним членом товариства був Енштейн.

У цей період центром національного руху стає Львів, а його авангардом виступає громадсько-культурне об'єднання «Руська трійця» (з 1833 р.). Його засновники Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич і Яків Головацький — у той час студенти Львівського університету — розмовляли українською («руською») мовою. Вони виступали за розвиток національної літературної мови на народній основі, проти спроб латинізації письменства, у дусі романтизму. В 1836 р. вони видали у Будапешті альманах «Русалка Дністровая», який за змістом (Возвеличення історії України, поетизація народних героїв — Морозенка, Довбуша) та формою (народна мова, фонетичний правопис) був феноменальним явищем тогочасного літературного та суспільно-політичного процесів. Цей твір високо оцінювали Т.Г.Шевченко та І.Я.Франко. Австрійський уряд конфіскував практично весь наклад альманаху, а видавців поставив під нагляд поліції.

3. Соціально-економічна модернізація України. Промисловий переворот.

У соціально-економічній сфері пануючими продовжували залишатись феодально-кріпосницькі відносини. Поміщикам належало 70% усіх земель. Сільське господарство було малопродуктивним, оскільки базувалося на відсталій системі землеробства, що призвело до її кризи.

У промисловості відбувається так званий промисловий переворот - процес заміни мануфактурного виробництва з його ручною ремісничою технікою великим машинним фабрично-заводським виробництвом з вільнонайманою працею робітників.

Найрозвиненішими в першій половині XIX ст. були такі галузі промисловості:

- *цукрова* (перший цукровий завод на Україні збудували у 1824 р (1861 р. - 229 завода). Україна давала 80% цукру в усій імперії. До 1824 р. 1 фунт цукру коштував 2 рублі (вироблявся з кубинської сировини), пізніше ціна зменшується до 13 коп. ;

- *гуральництво* (винокуріння). На горілку на Україні переганяли до третини урожаю жита. З 1800 р. "виробництво горілки зросло з 6 млн. відер до 40 млн;

- *суконна промисловість* (один із центрів – на Чернігівщині) ;

- *кам'яновугільна промисловість* - 33% загальноімперського, особливо в Донбасі.

Велику роль у торгівлі відігравали ярмарки. На Україну припадало **40%** всіх ярмарок Росії.

Кількість промислових підприємств до середини століття збільшилася майже втричі.

Велику роль у промисловості відігравав **іноземний капітал – німецький, англійський, французький, бельгійський**. У 1900 р. його частка складала в Україні 80-90 % (більша частина прибутків іноземців вивозилась). У Сумах – на запрошення І. Харитотенка працювали німецькі фахівці. (Зберігся німецький цвинтар).

Відбувався процес зростання міст (урбанізація). Чотири великих міста: Київ (250 тис.), Харків (175 тис.), Катеринослав (115 тис.). У цих містах зконцентровано 35 % всього міського населення.

Україна давала 84% загальноімперського виробництва цукру, 58% - спирту, 40%— тютюну.

Криза феодално-зфіпосницької системи, неможливість для поміщиків падалі ефективно вирішувати свої соціально-економічні проблеми на рахунок кріпацтва, значне зростання селянського руху - ось головні причини реформ 60-70 рр. Тобто, уряд вирішив за краще здійснити реформи згори, ніж чекати, поки це буде зроблено «знизу».

Реформи 60-70-х років

Аграрна реформа

Основні засади селянської реформи були викладені у царському маніфесті від 19 лютого 1861 р. та «Загальному положенні про селян, звільнених від кріпосної залежності». Ці документи вирішували основні питання, пов'язані із скасуванням кріпосного права:

- ліквідація особистої залежності селян від поміщиків;
- наділення селян землею і визначення за неї повинностей;
- викуп селянських наділів.

На бувших кріпаків поширювалися економічні права, які визнавалися раніше за вільними особами: купувати і продавати майно, відкривати різні підприємства.

Селяни не були повністю зрівнені в правах з іншими станами, їх право пересування обмежувалось, паспорти їм видавали лише на рік, тоді як іншим

станам - безстроково. Залишалось принизливе покарання різками. Селяни мусили платити подушну подать, відбувати рекрутську повинність і ін.

Поміщики залишались власниками землі. Проте за виконання селянами повинностей (роботою чи грошми) поміщики мусили надати їм садибу і польовий наділ. Селяни мали право викупити садибу, а польовий наділ — тільки зі згоди поміщика. Поки вони його не викупили, — вважалися тимчасовозобов'язаними з виконанням певних повинностей на невизначений час.

Тільки з 1 січня 1883 р. (через 22 роки!) селяни в обов'язковому порядку повинні були викупувати польові наділи. Ті, хто викупив, ставали селянами-власниками і припиняли виконувати повинності. Таким чином, значна частина селян ще довго перебувала в залежності від поміщиків.

Оскільки селянин не міг зразу заплатити всю суму, а поміщики хотіли отримати свої гроші зразу, держава надавала селянам позику в 80% викупної суми, яка переходила поміщику. Решту 20% селяни платили безпосередньо поміщику, а державі повертали кредит протягом 49 років з 6% річних. В цілому селяни повинні були сплатити викуп у 4 рази більший від тогочасної ринкової вартості землі.

Поліцейська реформа (1862 р.)

У кожному повіті створюється повітове поліцейське управління на чолі зі справником, призначеним губернатором. Повіт поділявся на дрібніші адміністративно-поліцейські підрозділи: стани, дільниці (сотні), селища. У станах поліцію очолювали станові пристави, їх було 2-4 на повіт. З 1878 р. у станових приставів з'явилися помічники — поліцейські урядники, їх було від 100 до 200 чол. на губернію. В містах створювали міську поліцію на чолі з поліцмейстером. Міста розділялися на частини, дільниці й околотки. Частини очолювали міські пристави, дільниці — дільничі. Особовий склад поліції з 1862 р. комплектувався за принципом вільного найму. Для службовців поліції було зведено пенсійне забезпечення.

Поліція повинна була наглядати за виконанням законів, охороняти громадський спокій і порядок; слідкувати за «должным властям повиновением» і т.д. Звільнившись після реформи від вирішення господарських питань і благоустрою, поліція залишила за собою контроль за господарською діяльністю не лише громадських органів, але й приватних осіб. Як і раніше, **в місті чи повіті фактично не було такого питання, яке б не підлягало розгляду поліції**. Практична діяльність поліції була проникнута формалізмом, межувала зі свавіллям та беззаконням, поширеними були хабарництво та підробки.

Земська реформа (1864 р.)

Створювались земські установи (губернські, повітові) — збори та управи. Збори складалися з гласних (депутатів), які обиралися на 3 роки від землевласників, міських і сільських громад. Виборча система забезпечувала перевагу поміщикам. Земства опікували школи, лікарні, в'язниці, шляхи. До 1917 р. вони провели корисну роботу, особливо на терені освіти й охорони здоров'я. Але їх діяльність знаходилася під контролем царської адміністрації.

Міська реформа (1870 р.)

У містах терміном **на 4 роки обирали міські думи**. Члени думи — **гласні** — **обирали міського голову і міську управу**. У виборах до самих дум могли брати участь платники податків, які досягли **25 років**. Виборча система забезпечувала перевагу багатій верхівці міст. До компетенції міських дум входили ті ж питання, що й до компетенції земств. Вони також залежали від царської адміністрації і знаходились під її контролем.

Судова реформа (1864 р.)

Найбільш прогресивна з усіх реформ 60-70-х рр. Замість станового вводили безстановий суд, замість закритого - «гласний», із змаганням сторін - захисника і прокурора. Суд відділявся від адміністрації і проголошувався незалежним. Винність підсудного в окружному суді у серйозних кримінальних справах визначали присяжні засідателі, призначені за жеребом представники населення з урахуванням майнового цензу. Залишалась публічність виконання смертної кари. Суд присяжних. *(До суду присяжних – лише чл. двірки віком від 25 до 70 років. Не злочинці, не боржники, не сліпі, не глухі, не знаючі рос. мови. Список складався спец. комісією, затв. ся губернатором. Лише ті, у кого не менше 100 десятин землі. В список не включали військових і вчителів. Із 18 – за жеребом залишалось 12 (і два запасних). Священник їх приводив до присяги. Якщо, наприклад, у розгляді смертної кари голосували за вирок 6 – «за» ; 6 – «проти» - підсудного виправдовували.*

Військова реформа (1862-1874 рр.)

Країна була поділена на 15 військових округів, проведено переозброєння армії, реформувалась система військових навчальних закладів. Започатковувались військові гімназії, юнкерські училища. Замість рекрутських наборів з 1874 р. вводилася загальна військова повинність для всіх чоловіків, які досягли 21 року (від неї звільнялися **особи з вищою освітою**, духовенство, деякі неросійські народи). Термін служби значно скорочувався : з 20 років до 6, у сухопутних військах і до 7 - на флоті.

Фінансова реформа (1862 р.)

Все управління грошовим господарством зосереджувалося у міністерстві фінансів, великі повноваження надавались заснованому Держбанку. Ліквідовувалася система відкупів територій і непрямі податки (за вино, тютюн, сіль), які стали збирати замість приватних осіб відповідні державні установи. Встановлювалася гласність бюджету. Основний тягар податків, як і раніше, несло селянство.

Реформи освіти.

Збільшувалась кількість шкіл різного рівня, дозволялось відкривати приватні. Навчання розподілялося на класичне (гімназії, які готували в університети) і реальне (училища, які готували в технічні інститути). Надавалася автономія університетам, які могли самостійно вирішувати свої адміністративні питання (вибори ректорів, деканів), наукові, фінансові, навчальні питання. Проте негативне значення мало підвищення плати за

навчання, заборона жінкам отримувати вищу освіту в університетах, обмеження у навчанні для євреїв (існувала квота).

Після вбивства Олександра II і наступу політичної реакції в часи правління Олександра III були проведені контрреформи, перш за все в судочинстві. Суди були значною мірою поставлені в залежність від царської адміністрації, серйозно обмежувались гласність судочинства.

Проте в цілому реформи мали прогресивне значення. Відбулась певна лібералізація суспільства, що сприяло прогресу країни і відкритої перспективи у розвитку на шляху перетворення з феодальної в буржуазну монархію.

Результати промислового перевороту.

Протягом 70-80 рр. промисловий переворот в основному завершується. У найважливіших галузях: машинобудівній, металургійній, залізорудній створюються великі капіталістичні підприємства, засновані на машинній техніці, новій технології, новому виді палива (вугіллі

Різно збільшується попит на метал (верстати, пароплави, паровози, залізниці, озброєння). Це привело до відкриття металургійних заводів нового типу. Першим на Україні у 1872 р. було збудовано у Бахмутському повіті Катеринославської губ. (нині Донецька обл.) металургійний завод Юза. (Хьюз, Юз. – великобританець, так називалось поселення, яке переросло у місто, Юзовка, з 1924 р. - Сталіно, з 1961 р.- Донецьк). У 1896 р. відкрився металургійний завод в Алчевську, який започаткував це місто, а в кінці XIX ст. на Україні діяло вже 17 великих, з новою технологією металургійних заводів.

Видобуток вугілля в Донбасі складав майже 70% загальноімперського видобутку.

У 1897 р. починає випускати паровози Харківський паровозобудівний завод, а згодом — Луганський. У 1900 р. вони побудували 233 паровози (23% загальноімперського виробництва).

Залізниці будувалися з метою забезпечення експорту зерна через порти, тому першою залізницею на Україні стала лінія Балта-Одеса (1865 р., довжина - 219 верст). Перший поїзд до Харкова прибув з Курська 6 липня 1869 р. До 90-х років на Україні було завершено будівництво головних залізничних магістралей, які пройшли через основні її економічні райони, з'єднали її з Центральною Росією та Західною Європою.

Проте були і прорахунки: Київ, наприклад, не мав залізничного сполучення з Одесою.

Урбанізація (збільшення міського населення) мало торкнулася українців, Всього населення України складало 23,4 млн чол.). Лише трохи більше 5% українців проживало у містах, 38% у містах проживало росіян, євреїв — 45%. Росіяни становили 12% всього населення на українських землях — це були гірники, металурги, державні службовці. Швидко зростала кількість євреїв, що досягла майже 8% загальної кількості населення (у Російській імперії загалом - 4%) і домінувала у торгівлі та банківській справі.

Сільське господарство України йшло так званим **пруським шляхом**, коли поміщицьке землеволодіння залишалось пануючим (за польським отримують розвиток приватні, **фермерські** господарства).

Перевага надавалась тим рослинам, які йшли на експорт (пшениця, **ячмінь, тютюн**). Україна надавала **27%** (740 млн. пудів) валового збору хліба Європейської Росії.

У цей час в Україні нараховувалося 2,5 млн селянських господарств (бідноти - 60%, середняків - 25%, куркулів - 15%). В середньому на бідняцький двір припадало 4 дес. землі, середняцький - 8, куркульський - 15.

Буржуазія поповнювалась за рахунок купців, промисловців, лихварів, збагачення дрібних товаровиробників у місті і селі, «обуржуазнення» поміщиків. Буржуазія теж була багатонаціональною: мільйонери **Терещенки і Харитоненки, які мали по 7 цукрових** заводів, Смиринки, майно яких оцінювалося в 10 млн крб. золотом, були українцями; Суботіни, Дегтярьови — росіянами, Бродські, Гінзбурги - євреями.

У 1897 р. була проведена грошова реформа.

3. Особливості розвитку Західної України (кінець XVIII - XIX ст.).

Уповільнення темпів економічного розвитку.

Ще у 70-80 рр. XVIII ст. австрійськими імператорами Марією Терезою та Йосипом II була проведена **низка реформ**, у тому числі обмеження і **ліквідація панщини**, надання селянам елементарних громадянських прав (одружуватись без згоди пана, переселятися за власним бажанням і т.д.). Але згодом ці реформи було згорнуто. Сільське господарство розвивалось в основному пруським шляхом. Основною галуззю економіки залишалось сільське господарство, головним чином землеробство. Політика Австро-Угорщини була спрямована на те, щоб закріпити за Західною Україною статус аграрно-сировинного придатку до розвинутих провінцій імперії: західноукраїнські села були джерелом дешевої сировини і ринком збуту для промислових товарів.

Промисловість хоч і зробила знічні поступи, але залишалась відсталою, важкої промисловості майже не існувало.

Лише у 1843 р. в Галичині з'явилися перші дві парові машини, тоді як у всій країні їх діяло уже 231. Більшість міст була промислово нерозвинутими. У 1849 р. Львів мав 68 тис. населення, Чернівці — 18 тис. Тернопіль — 16 тис., Ужгород - 7 тис.

На початку 1848 р. у ряді європейських країн, у тому числі і у Австро-Угорщині почалися буржуазно-демократичні революції. Уряд Австро-Угорщини вимушений був **відмінити кріпосне право (у квітні 1848р.)**.

Створюється «Головау руська рада» на чолі з єпископом Г. Яхимовичом, видає газету українською мовою — «Зорю Галицьку», яка стає символом українського народу і проголошує галицький герб - золотого лева на блакитному тлі і жовто-блакитний прапор.

«Руська рада» - за перетворення Східної Галичини в окрему провінцію, тобто за її територіальну автономію, за створення української національної гвардії, поширення української мови, навчання, публікацію документів, дозвіл українцям займати державні посади, зрівняння уніатського духовенства з католицьким. Але з цієї програми реалізовано було лише навчання (з 1848 р.) українською мовою в народних школах та викладання її в гімназіях.

У листопаді 1848 р. вибухнуло **збройне повстання у Львові**, де висувались вимоги введення автономії у Східній Галичині. Повстання зазнало поразки.

У 1887 р. прийнято конституцію, за якою Австрійська імперія стала двоїстою, перетворилася на Австро-Угорську, декларувався перехід від централізму до федералізму, розподіл законодавчої влади між імператором, рейхстагом і обласними сеймами. Офіційно проголошувалась рівноправність у державних установах, судах, школах. Але реально панівне становище на західноукраїнських землях займали австрійська, угорська, польська, румунська верхівки. Галичині надали обмежену внутрішню автономію. Українці складали більшість населення західноукраїнських земель (з 6,4 млн. – 4,6 були українцями). Викуп землі галицьким селянам був у 5 раз більшим, ніж австрійським.

Ряд галузей (цукрова, шкіряна, текстильна) **не витримуючи, конкуренції дешевих виробів з Австрії, занепадали**. Але розвивалися галузі видобування і первинної обробки сировини (нафтова, лісообробна). Промисловість мала дрібний, кустарно-ремісничий характер.

У промисловості домінував іноземний капітал – австрійський, німецький, англійський, французький.

У порівнянні із Наддніпрянщиною, економічна Західна Україна була **відсталою і носила яскраво виражений колоніальний характер**.

У кінці XIX ст. українська громада в США налічувала більше **200 тис. чол.** Переселялись також у **Канаду, Бразилію, Аргентину**. На початок XX ст. у Південній Америці проживало близько 20 тис. українців. Вони засновували там поселення, ферми, відкривали крамниці.

Капіталізація економіки зумовила зростання робітничого класу - **людей, що жили на зарплату, отриману за продаж своєї робочої сили**. У 1900 р. їх на Україні нараховувалось 2,5 млн. Характерними рисами пролетаріату були висока **концентрація на підприємствах** та багатонаціональний склад, нерівномірність формування в різних регіонах (напр., у Донбасі, Харкові — швидше). Поширюються соціалістичні і комуністичні ідеї. Марксистські гуртки (за ім'ям засновника — К.Маркса) — які вже стали впливовими в Західній Європі. Перший соціал-демократичний гурток виник у **Києві в 1889 р.** У 90-ті роки такі гуртки виникають в **Одесі, Катеринославі, Харкові, Херсоні, Полтаві**. Ці гуртки на той час були малочисельними, розрізненими, маловпливовими.

Таким чином, у XIX ст. українська нація формувалась як аграрна нація. Це пояснюється не лише тим, що в українців глибоко вкорінена любов до землі, а й політикою національного гноблення з боку імперій.

4. Національне культурне відродження в Україні (кінець XVIII - XIX ст.)

4. 1. Початок національно культурного відродження.
4. 2. Реформування освіти та основні здобутки науковців.
4. 3. Розвиток літератури та зародження української преси.
- 4.4. Основні стилі в українському мистецтві (образотворче мистецтво, театр, музика, архітектура)

4.1. Початок національно культурного відродження

Кінець XIX - початок XX ст. - межа, що пролягала між мистецтвом, яке ґрунтувалося на релігійних засадах з новим, світським, естетичні настанови якого були пов'язані з реальним сприйняттям навколишнього світу.

З кінця XVIII ст. територія України входила до складу Російської та Австрійської імперій. У Росії у XIX ст. широкими правами наділяється цензура. Вживання української мови зберігається виключно у народному середовищі. Ставилось завдання переконати український народ, що власне Україна – це споконвічна російська земля без власної історії, мови, культури. Утвердженню самодержавної влади мала слугувати «терія офіційної народності», сформульована на початку 1830-х років реакційним міністром освіти Росії С.С. Уваровим, основними засадами якої стали православ'я – самодержавство-народність. Імперська тріада, що базувалась на централізації науки, освіти і культури, була основою виховання русифікованого українського дворянства XIX ст.

Тобто, на рубежі століть подальший розвиток культури опинився під загрозою. Тут можлива історична аналогія зі станом української культури у XVI ст., коли значна частина найбільш освічених вищих феодальних кіл українського суспільства відмовилися від національної культури, віри (перейшли в католицизм). У цих умовах роль духовного лідера на себе взяло козацтво. Однак до кінця XVIII ст. козацька старшина стала частиною російського дворянства і втратила колишню роль (отримавши дворянські титули від російської імператриці).

У XIX ст. поступово складається *новий соціальний шар суспільства – національна інтелігенція*. Саме поява цієї культурної еліти забезпечила збереження і розвиток національних культурних традицій і зробила можливим українське культурне відродження.

У суспільно - політичному, культурно-науковому і мистецькому житті України другої половини XIX ст. помітну роль відігравали так звані *громади* — **(ліберально-буржуазні організації української інтелігенції)**, які мали на меті вести серед селянства та інших не привілейованих прошарків українського суспільства культурницьку, освітню роботу, домагаючись піднесення самосвідомості українського народу. Громади існували у Києві, Полтаві, Харкові, Чернігові, Одесі та інших містах Східної України.

До числа демократично настроєних громадівців належав і М.П. Драгоманов — визначний соціолог-публіцист, історик, літературний критик і фольклорист.

У 1873 р. у Львові з ініціативи М. Драгоманова і О. Кониського було засноване «Літературне товариство ім. Т. Г. Шевченка».

Загалом умови розвитку культури, науки, мистецтва, літератури як на східних, так і на західних українських землях у ХІХ ст. були досить складними. Але всупереч постійним репресійним заходам царського і цісарського урядів, на противагу різним реакційним силам, народ виявив неабияку життєздатність, талановитість і незбориму силу волелюбного духу.

4.2. Реформування освіти та основні здобутки науковців

Для культурного розвитку України першої половини ХІХ ст. характерним є створення і діяльність вищих навчальних закладів, у яких формувалася українська інтелігенція. Необхідно зазначити, що ще у другій половині ХVІІІ ст. в Україні було кілька спроб відкрити університет — 1780р. в Батурині, 1767 — у Сумах, 1784 — у Катеринославі, 1786 — у Чернігові. Але жодна із цих спроб не увінчалася успіхом.

І лише на початку ХІХ ст., у січні 1805 р. з ініціативи В.Н. Каразіна, громадського діяча, просвітителя було створено Харківський університет. (Дворянство Харкова виділило 400 тисяч карбованців на заснування університету в центрі Слобідської України). Першим ректором нового навчального закладу став професор російської словесності, член Російської академії наук — Іван Степанович Рижський.

Статут університету передбачав творення у межах навчального закладу наукових товариств, друкування власних періодичних відань і наукових праць. До того ж університет мав право цензури всіх книг, які виходили у Харківському навчальному окрузі. До структури входило чотири відділення: історико-філологічний, медичний, фізико-математичний та юридичний. Не було богословського відділення, що було обов'язковим для тогочасних вищих навчальних закладів. Перші викладачі - здебільшого іноземці, рідною мовою викладалась лише риторика.

Січень 1805 р. - створено Харківський університет. У 1820 р. у Ніжині відкривається гімназія вищих наук (у 1828 р. її закінчив М. Гоголь, дещо пізніше Є.Гребінка); у 1834 р. на базі існуючого ліцею відкривається Київський університет (перший ректор — М.О.Максимович); 1865 р. — на базі Рішельєвського ліцею (заснований у 1837 р.) було створено Одеський університет з офіційною назвою «Новоросійський університет».

Розвиток промисловості спонукав до відкриття у 1884 р. Харківського економічного, у 1898 — Київського політехнічного інституту.

Незважаючи на те, що політика царського уряду не сприяла розвитку вищої жіночої освіти, на початку 80-х рр. при Київському університеті вдалося відкрити Вищі жіночі курси, але у 1885 р. вони були закриті. (З 1906 були поновлені, а у 1914 перейменовані у Жіночий інститут ім. св. Княгині Ольги. У 1906 р. відкриті Вищі жіночі курси в Одесі, 1907р. — у Харкові. Жіночі медичні курси засновані у Києві, Харкові, Одесі у (1910 р.)

Таким чином зі 105 вищих закладів освіти Російської імперії, більш як 20 функціонували на українських землях. Дві третини з них були розташовані в Києві і Харкові.

Саме у XIX ст. (за правління Олександра I) створюється система середньої освіти, яка складається з декількох рівнів, взаємопов'язаних між собою. *Парафіяльні школи*, де навчали читанню, письму, арифметиці і Закону Божому (всього 1 учень на 200 жителів України); *повітові училища* (двокласні, пізніше – трикласні); *гімназії* надавали повноцінну середню освіту, але у них навчались майже виключно діти дворян і чиновників.

За реформою 1864 р. всі типи шкіл, що існували раніше, отримували назву початкових народних училищ і проголошувались загальностановими. Але більшість дітей селян і робітників не мали матеріальної змоги здобувати освіту. Тому в кінці 90-х рр. письменних в різних губерніях було від 15 до 28 %. (Але стверджувати, що освіта для бідних була зовсім недоступною було б невірно. Наприклад, у місті Суми за рахунок меценатів отримало освіту 150 учнів із бідних сімей).

Із середини XIX ст. освітній процес в Україні XIX ст. надзвичайно ускладнювався мовною політикою, яку здійснювали уряди Росії й Польщі. Ще у 1696 р. закон, прийнятий польським урядом, заборонив українську мову в адміністративному вжитку.

Укази російського уряду 1627, 1628 і 1721 рр. забороняли друкувати книги українською мовою, а видані українською мовою книги підлягали вилученню і знищенню. Укази 1727, 1728, 1735 рр. спрямовані на вилучення з церков українських друків і заміну їх російськими. 1720 р. було заборонено українське книгодрукування і у Києво-Могилянській академії. Вже у другій половині XIX ст. всі освітні заклади України поступово перейшли на російську мову. Валуєвський циркуляр (1863 р.); так званий Емський акт 1876 р. (п. 3 Закону заборонялись сценічні спектаклі й читання малоросійською мовою, також друкування нею текстів до музичних нот; українською мовою дозволялося публікувати тільки оригінальні художні твори «витонченої словесності» та історичні документи).

Освіта на західноукраїнських землях. У західноукраїнських землях відбувалось посилення національного гніту з польського панства й австрійської адміністрації в Східній Галичині, румунізації на Буковині та мадяризації на Закарпатті. Водночас українці зберігали в побуті, звичаях, обрядах, піснях традиції духовної культури свого народу.

На західноукраїнських землях у цей час прошарок освіченої молоді був дуже незначним. І все ж? окремі її представники цікавилися звичаями та фольклором народу, виявляли живий інтерес до української літератури. Через відсутність національної інтелігенції, ініціатором таких дій виступили представники греко-католицької церкви. М. Грушевський підкреслював, що ця церква «стала для Західної України такою ж національною церквою, якою перед тим була церква православна». Передусім треба відзначити львівського митрополита (з 1816 р.) а згодом і першого кардинала-українця

Михайла Левицького. Він дбав про організацію українських шкіл, видав катехізис і буквар для народних шкіл. У 1816 р. видав книжечку «Наука християнська», а в 1817 – «Буквар словено-руського язика», у 1822 – «Граматику словено-руського язика». В науковій розвідці «Відомість о руськом язичі» (1829 р.) доводив самостійність української мови. І. Франко визначив його як світанок національного відродження на Галичині, що був «довгим і холодним». За цей час вийшло лише 36 книг, брошур та невеликих листівок., друкованих кирилицею, мовою церковною, далекою від народної.

Центром освіти і культури залишався Львів. У 1784 р. Австрійський імператор Йосип II відновив Львівський університет з чотирма факультетами. У їх числі був і теологічний факультет, де викладання відбувалося почасти німецькою, почасти латинською мовами. На прохання Львівського єпископа П.Білянського Йосип II тимчасово відкрив у 1787 р. при Львівському університеті так званий руський інститут, куди б могли вступати українці без знання латинської мови: мовою навчання мала стати українська. Було прийнято всього 44 вихованця. Інститут проіснував до 1809 р. У 1817 р. знову було відновлено університет, але з німецькою мовою викладання (з 1867 р. – польською). У 1849 р. у Львівському університеті була вперше створена кафедра української мови та літератури, яку очолив Я. Головацький. **У 1894 р. було засновано кафедру історії України, яку очолив професор Михайло Грушевський** (за рекомендацією В.Антоновича).

У 1844 р. у Львові засновано Політехніку, у 1855 р. – землеробську академію. На Буковині (у Чернівцях) університет засновано у 1875 р. Мовою навчання була німецька (3 кафедри з українською мовою викладання – української мови та літератури, церковнослов'янської та практичного богослов'я).

Отже, на українських землях освітня сфера ніби зазнала розвитку, з'являються вищі заклади економічного, педагогічного, сільськогосподарського, технічного, музичного профілів. Але доступ українців до освіти був обмежений.

Гуманітарні науки. Помітною була діяльність професора Київського університету В.Б. Антоновича — історика, археолога, етнографа і фольклориста. Він був головою «Історичного товариства Нестора - літописця» при Київському університеті, брав активну участь у підготовці до видання багатотомної праці «Архив Юго-Западной России».

Мовознавчі праці вченого професора Харківського університету **О. Потебні**, дослідження з психології творчості, **фольклористики й етнографії** високо оцінювалися сучасниками і досі привертають увагу дослідників.

У 40-х роках XIX ст. помітно поживається етнографічна діяльність українських вчених. 1845 р. було створене Російське Географічне Товариство, членами якого стали українські вчені М. Максимович, М. Маркевич, А. Метлинський та ін. У 1848 р. у межах діяльності цього товариства розпочинаються дослідження в Україні особливостей життя й побуту українців, їх мови, звичаїв тощо. Комісія для опису губерній Київського навчального округу, яку засновано 1851 р., починає

видавати наукові збірники, в яких друкується чимало цінних праць з української етнографії. У 1869 р. Російське географічне товариство організувало експедицію в «Юго-Западный край», керівником якої був призначений дійсний член товариства П.П. Чубинський. У роботі експедиції взяли участь багато культурно-освітніх діячів:

М. Драгоманов, В. Антонович, М.Лисенко, О. Русов, М. Костомаров, О. Кістяківський, В. Смирєнко та ін. Багатий фольклорний, етнографічний, мовний, статистичний матеріал, зібраний експедицією, був виданий у семи томах під назвою «Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край, снаряженной императорским русским географическим обществом».

Драгоманов М.П. історик, філософ, політичний діяч. В еміграції, з 187 р. під його керівництвом друкарня «Громада» у Женеві була єдиним центром видання літератури українською мовою. На основі історичного аналізу Драгоманов приходить до найважливішого висновку - **національні проблеми українці можуть вирішити тільки разом із соціальними**. Був членом Паризького етнографічного товариства, почесним членом Британського наукового і багатьох інших товариств. Останні роки життя працював у Болгарії.

У ХІХ ст. значна увага приділялася розробці теоретичних питань української фольклористики. Роботи М. Максимовича, П. Куліша присвячені дослідженню української народної пісенної і поетичної творчості. Фольклорові присвячує свою дисертацію М. Костомаров.

М.Грушевський, керівник наукового товариств ім. Т.Шевченка (1897 р.) підготував багатотомну працю «Історія України Руси», Д.Яворницький - «Історію запорозьких козаків».

Непересічне значення для формування філософської думки в Україні означеного періоду мали праці лідерів **Кирило-Мефодіївського товариства**. Саме з діяльністю цього товариства пов'язується у сучасному науковому розумінні виникнення власної концепції культурно-історичного розвитку українського народу. Основні ідеї Кирило-Мефодіївського товариства були викладені у «Книзі буття українського народу», у «Статуті слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія», у відозвах «До братів українців», «До братів росіян», «До братів поляків», а також в історичних працях Миколи Костомарова «Мысли об истории Малороссии», «Славянская мифология», у роботах Пантелеймона Куліша «Повесть об украинском народе» та поемі «Україна». У період, коли царизм почав викидати з політичного вжитку самі слова «Україна», «український», задекларування етноніма «українці» мало важливе значення для утвердження самобутності народу.

Природничі науки. Розвиток університетської освіти сприяв прогресові природничих наук. Великі відкриття в галузі математичного аналізу були зроблені М. Остроградським. Фундатором сучасної фізичної хімії став *М. Бекетов*, який очолював кафедру хімії Харківського університету.

У 1886 р. в Одесі зоолог *І.Мечников* і мікробіолог *М.Гамалія* заснували першу вітчизняну бактеореологічну станцію. *Д.Заболотний* і *В. Високович* зробили вагомий внесок у вивчення та лікування важких інфекційних захворювань. З Україною пов'язаний значний період життя основоположника військово-польової хірургії *М.І.Пирогова*.

4.3. Розвиток літератури та зародження української преси

Становлення нової української літератури та літературної мови.

Нова доба в історії українського письменства починається у 1798 р., коли були опубліковані перші частини «Енеїди» **І. Котляревського**. Передумовою нової української літератури була усна народна творчість та бурлескна література у вигляді травестій, інтермедій, носіями яких у XVIII ст. були мандрівні дяки. «Енеїда» І. Котляревського написана на зразок Вергілієвої «Енеїди» у дусі бурлескних творів поезії **класицизму** але з українським трактуванням теми. Вихід у світ «Енеїди» був винятково важливим явищем в українській культурі. За визначенням М. Максимовича, Котляревський був прямим спадкоємцем староукраїнської гумористичної літератури. «Енеїда» поставила на порядок денний справу народної мови як літературної.

У цю добу була створена літературна класика такими її фундаторами, як *Г.Квітка-Основ'яненко, Т.Шевченко, П.Куліш, М.Костомаров, Г.Квітка-Основ'яненко, Марко Вовчок, Ю.Федькович, І.Нечуй-Левицький, Панас Мирний, М.Старицький, І.Франко, Леся Українка, Є.Гребінка, С.Руданський, І.Нечуй-Левицький, О.Кобилянська, М.Коцюбинський і ін.*

Петро Гулак-Артемівський, професор Харківського університету. Він відомий як автор дотепних перекладів римського поета Горація і гострих сатиричних байок. Крім того, П. Гулак-Артемівський був автором перекладів кращих творів західноєвропейської літератури.

Сильною громадською сатирою з виразним національним колоритом сповнені твори *Євгена Гребінки*. (народився на Полтавщині у 1812 р., прожив лише 36 років). Використовуючи досвід двох великих байкарів, француза Лефонтена і росіянина Крилова, Гребінка створює *байки*, пройняті жартом, дотепом і їдкою іронією. Автор романсу «Очи черные». Йому належать слова: *«Петербург – есть колония образованных малороссиян»*.

Серед письменників першої половини XIX ст. виділяється *Григорій Квітка-Основ'яненко* – прозаїк, драматург, журналіст. Писав у жанрі соціально-побутової комедії («Сватання на Гончарівці, «Конотопська відьма»). нар. в 1778 р. в с. Основа неподалік від Харкова в сім'ї козацької старшини. Прапрадід мав дуже красиву зовнішність, називали «квіточкою»).

«Історія русів» (1825 р.) — політичний трактат, де в переплетенні зі справжніми фактами вимальовується живописне полотно історії України з найдавніших часів і до 1769 р. Третину всього тексту займають події визвольної війни під проводом Б. Хмельницького й особистість самого гетьмана. Даний твір мав величезний вплив на формування національної літератури.

Романтизм, який проявляється в українській культурі наприкінці 20-30-х років XIX ст., помітно вплинув на подальший розвиток літератури, на творчість

цілої генерації українських письменників. Як відомо, цей напрям з'явився у Західній Європі наприкінці XVIII ст. як протиположність класицизму.

Важливе значення для розвитку романтизму в Україні мали європейські романтичні школи: французька (В. Гюго), англійська (Дж. Байрон, П. Шеллі), німецька (Й. Гете, Ф. Шіллер), польська (А. Міцкевич, С. Гошинський).

Центром появи романтизму в Україні став Харківський університет, який на початку XIX ст. був центром духовного життя не тільки Слобожанщини, а й усієї України. Поряд із Срезневським до гуртка харківських романтиків увійшли такі вчені та літератори, як Амвросій Метлинський, Микола Костомаров, Левко Боровиковський (перекладає українською мовою романтичні вірші й балади з англійської, польської, російської мов), Олександр Шпигоцький. Поет і педагог, збирач фольклору Лев Боровиковський, пише оригінальні твори з романтичним сюжетом. Визначну роль у розвитку української віршованої мови і техніки віршування відіграв професор літератури, поет, автор праць з філософії, літератури А. Метлинський.

Микола Костомаров, що писав під псевдонімом Єремія Галка, у поезії і пісні вбачав величезну силу, яка зможе відродити українську культуру. Наукова спадщина М. Костомарова величезна: у його доробку фундаментальні праці з історії України, історіографії, етнографії.

М. Старицький (нар. 1840 р. на Полтавщині, драматург, поет, автор пісні «Ніч яка місячна»), Л. Глібов (нар. на Полтавщині, поет-байкар, автор пісні «Стоїть гора високая»).

Зрештою, романтизм в Україні досягає своєї завершеності у творчості співця українського народу, Великого Кобзаря **Тараса Григоровича Шевченка**. Поява його «Кобзаря» (1840 р.), поеми «Гайдамаки» (1841 р.), збірки «Три літа» (1847 р.) піднесли поета на вершину української літератури.

Величезний вплив на розвиток національної самосвідомості українського народу мали «Народні оповідання» *Марка Вовчка*, що з'явилися у 1859 р. Марко Вовчок зробила вагомий внесок у світову літературу, бо її творчість — це набуток трьох літератур: української, російської, французької. Крім того, твори письменниці вже у другій половині XIX ст. перекладалися німецькою, датською, угорською і майже всіма слов'янськими мовами.

Багата творчість письменника — романтика Степана Руданського. У його доробку ліричні пісні, історичні поеми «Павло Полуботок», «Мазепа», «Іван Скоропадаський», переклади «Іліади» Гомера, «Слова о полку Ігоревім» тощо.

Активним діячем національно-культурного відродження на Буковині був Юрій Федькович. Він працював у жанрах ліричної, історичної поезії, відомі його твори у драматургічному жанрі.

У 90-і роки широко **культивувався жанр новели**. Тоді ж розпочали свою літературну діяльність видатні новелісти **В. Стефаник**, Марко Черемшина, Л. Мартович та ін. На ниві літературознавства працювали П. Грабовський, В. Самойленко, М. Драгоманов, І. Франко. Найвагоміші здобутки українського літературознавства, літератури, історії та теорії української культури пов'язані з творчістю та науковою діяльністю Івана Франка. Це була особистість, що

поєднувала у собі енциклопедичні знання, багатогранність літературних, наукових та суспільних інтересів, володів європейськими і деякими східними мовами. Розвиток нової української літератури І.Франко розглядає у контексті світової літератури, надаючи особливого значення художній традиції.

Іван Франко ввів до літератури нові жанри — «образки», казки, притчі, фейлетони, психологічне оповідання і повість, документальну повість.

Українська література на межі ХІХ – ХХ ст. позначена іменами Л. Українки, М. Коцюбинського, В. Стефаника, О. Кобилянської. На оновленні літератури цього періоду позначився вплив європейського модернізму, який наприкінці ХІХ ст. відчутно вплинув на розвиток української культури.

Періодичні видання. Перші газети і журнали виникли в Україні більш ніж через століття після петровських «Ведомостей», у той час, коли російська журналістика зміцніла і мала вже свої традиції.

Ще у ХVІІІ ст. багато вихідців з України (Ф. Прокопович, І. Богданович, В. Капністгайн.) були активними учасниками російського культурного процесу, співробітниками і організаторами ряду друкованих органів у Москві й Петербурзі. Постійний інтерес до України був характерним для російської преси.

Важливу роль у заснуванні в Україні першої періодики відіграв Харківський університет (У 1815 році в університеті було видано 27 книг, а за попередні десять років — понад 200 — нечувано велику кількість на ті часи). За таких умов у Харкові на початку ХІХ ст. виникають періодичні видання.

Ще у ХVІІІ ст. на українських землях з'являлися газети і журнали польською, угорською, румунською, німецькою, французькою мовами. Харківські видання, на відміну від цієї іншомовної періодики, виникали не за розпорядженням уряду, а з ініціативи місцевих діячів і задоволенням потреби певних соціальних верств українського народу.

Фундаторами і активними діячами журналістики в Україні стали викладачі Харківського університету І.О. Срезневський, Є.М. Філомафітський, Р.Т. Гонорський, В.Г. Маслович, А.А. Вербицький, О.В. Склабовський. Активну участь в організації та редагуванні перших газет і журналів брали Г.Ф. Квітка-Основ'яненко та П.П. Гулак-Артемівський. У цьому теж проявився зв'язок журналістської справи з розвитком нової української літератури.

Першою ластівкою української журналістики стала газета «Харьковский еженедельник» (з травня 1812р.). У січні 1816 р. у Харкові одночасно вийшло два журнали — «Харьковский Демокрит» (часописом сатири і гумору) і «Украинский вестник». У 1817 - 1818 рр. у Харкові видавався галузевий журнал «Украинский домовод», газета «Харьковские известия». У 1823 р. вдалося отримати дозвіл на видання «Украинского журнала» під редакцією О. Склабовського.

У 1831 р. у Харкові з'явився перший в Україні **альманах** — «Украинский альманах», виданий І. Срезневським та І. Розковшенком. У альманасі були опубліковані твори І. Котляревського «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник», статті І. Срезневського про народність літератури і про необхідність вивчення української словесності. У виданні альманаху взяли участь М. Щепкін і М. Гоголь.

Гурток І. Срезневського був ініціатором видання ряду збірників під назвою «Запорожская старина». Вони виходили у 1833-1835 рр., а останній том побачив світ у 1838 р. В альманасі були вміщені фольклорні матеріали, козацькі літописи, друкувалися уривки з «Історії русів».

У 1841 р. у Петербурзі Є. Гребінкою був виданий альманах «Ластівка», цього ж року у Харкові — альманах «Сніп», чотири книги альманаху «Молодик» (3 книги у Харкові, четверта — Петербурзі), у 1848 р. — «Южноруський сборник».

Першим журналом, на діяльності якого, його еволюції виразно відбилася складність процесу формування нової ідеології, став «Друг», що почав видаватися весною 1874р. як орган «москвофілів».

За допомогою цього журналу ідеологи «москвофільського» руху мали намір здійснювати свій вплив на молодь. Друкувався часопис «язичієм», але восени 1875 р. до керівного складу журналу увійшов І.Я. Франко. У редакції виникають суперечки, спочатку про мову журналу, а згодом і щодо його змісту та спрямування. Велике значення для еволюції «Друга» мали виступи в журналі М. Драгоманова, його відомі листи до редакції. З середини 1876 р. керівні місця у редакційному комітеті посіли М. Павлик, І. Франко та їх прихильники. «Друг» перейшов на демократичні позиції. У травні 1877 р. він припинив своє існування.

1878 р. під назвою «Громадський друг» вийшли два номери нового часопису, але обидва вони були конфісковані урядом. Після цього І.Франко і М. Павлик вирішили видавати збірники-двомісячники. Так вийшли «Дзвін» і «Молот», які теж були заборонені.

Визначною суспільною і культурно-освітньою подією стало видання «Дрібної бібліотеки» у 1878 - 1879 рр. Це була ідея І. Франка, і саме йому належала низка перекладів, передмов до окремих видань, один випуск становить його власний твір. Загалом вийшло 14 випусків. Головне спрямування «Дрібної бібліотеки» полягало в пропаганді ідей революційного просвітництва, зразків прогресивної художньої літератури. Виховання самостійно мислячої передової людини, палке бажання допомогти їй оволодіти новітніми досягненнями науки, ознайомити з видатними художніми надбаннями - таку мету ставили перед собою видавці.

З січня 1881 р. у Львові почав виходити ілюстрований літературно-науковий часопис «Світ». Видавали його І. Франко та І. Белей. Саме у «Світі» були надруковані твори, які увійшли в скарбницю класичної спадщини: «Борислав сміється» та ряд поезій І. Франка; низка реалістичних поезій Б. Грінченка; сатиричні нариси І.Белея та ін.

У 80-х роках в Україні виходила ціла низка періодичних видань різного ідейного спрямування: народовські «Зоря», «Діло», «Правда»; демократичного змісту «Товариш». У 90-і роки в умовах дальшого загострення суспільно-політичної боротьби з'явилися нові демократичні періодичні видання — «Народ», «Хлібороб», «Життя і слово» та ін. Часописи подавали широку інформацію про культурний і літературний рух, про наукове життя у слов'янських країнах, друкували статті про діячів слов'янського відродження, рецензії на твори чеської, польської, сербської літератур.

4.4. Основні стилі в українському мистецтві (образотворче мистецтво, театр, музика, архітектура)

Українське національно-культурне відродження, яке розгорталось на українських землях у ХІХ ст., покликала до інтенсивного розвитку й усі форми художнього життя.

4.4.1. Образотворче мистецтво України у ХІХ ст.

У першій половині ХІХ ст. посилюється процес взаємодії української та російської культур. Цьому сприяла петербурзька Академія мистецтв – єдиний навчальний заклад, що готував професійних майстрів. Академія з її сталими художніми канонами визначила й офіційну художню стилістику часу й певний розвиток малярських жанрів. Творчість багатьох вихованців залишила яскравий слід в культурі України.

Серед них - відомий російський **портретист В.Тропінін**. Подільське село Кукавка - маєток його пана, графа І.Моркова, стали для Тропініна справжньою школою життя та творчості. «Я мало вчився в Академії, проте навчався в Малоросії... Я там без перепочинку писав з усього і усіх...» - стверджував майстер. У створених ним образах подільських селян («Дівчина з Поділля», «Українець») відбився не лише національний етнотип, а й романтичні ідеали часу з його уявленням про красу та людську гідність. Тропінін був першим, хто свідомо звернувся до зображення народу. **Реалізм** Тропініна був кроком уперед у розвитку українського мистецтва. *(Тропінін народився у Новгородській губернії у 1776 р. До 47-и років був кріпаком. У 1823 р. звільнений від кріпацтва, у 1824 р. отримує звання академіка Петербурзької академії мистецтв. Деякі твори зберігаються у Київському музеї українського мистецтва).*

Головним художнім стилем ХІХ ст. був **романтизм**. Багатьох художників цього напрямку приваблювала Україна – «нова Італія», як її називали. Одним із фундаторів українського **пейзажного живопису** був **В. Штернберг** *(Навч. у Петерб. Акад. мистецтв, жив в одній квартирі з Т.Шевченком, йому належить художнє оформлення «Кобзаря». За сім картин, написаних на Київщині і Полтавщині, в академії отримав золоту медаль. Помер у молодому віці під час поїздки в Італію).* Літні студії 1826-1838 рр. він, студент Академії, проводив у Качанівці на Чернігівщині, у маєтку відомого мецената Г.Тарновського. Сюди пізніше він привіз свого друга Т.Шевченка. Написана за канонами академічного живопису картина «Садба Г.Тарновського».

З В. Штернбергом, Т.Шевченком тісно спілкувався великий художник – мариніст **І. Айвазовський**, який значну частину життя прожив у рідній Феодосії. У його живопису звучала й українська тема: «Очерети на Дніпрі...», «Чумацький обоз», «Український пейзаж»), унікальна для художника жанрова картина «Весілля на Україні» *(І.Айвазовський (1817-1900) - Овасен Айвазян, вірмен. Прекрасно грав на скрипці, співав, вільно розмовляв українською, створив понад 6 тис. полотен, свою колекцію картин заповідав рідному місту).*

Романтичного настрою сповнений і «**Портрет дружини**» **А.Мокрицького**. В образі заміряної жінки художник втілює ідеали часу: духовність, гармонію почуттів. Прагненням до романтичної інтерпретації образу виділялись роботи А. М.

Мокрицького («Портрет Є. Гребінки», «Портрет незнайомої», «Італійський пейзаж»). Твори А. Мокрицького дещо сентиментальні і мають салонний характер. Крім того, А. М. Мокрицький залишив цінну мемуарну спадщину «Щоденник художника А. М. Мокрицького».

Родом з під слобідського Чугуєва (на Харківщині) був великий російський художник – реаліст **І.Рєпін**. Не раз гостював також у маєтку Тарновських на Чернігівщині. Саме у Качанівці І. Рєпін створив перші етюди до знаменитої картини «Запорожці пишуть листа турецькому султану». У роботі йому допомогли старожитності козацької доби з колекцій Тарновських та Д. Яворницького, який позував для фігури писаря. Художник писав: «... Мене захоплює свобода і піднесення рицарського духу!» (*І.Рєпін (1844-1930). Художник-реаліст. За полотно «Христос воскресає дочку Ісаїфа» отримав право 6 років перебувати за державний кошт за кордоном. Автор полотен «Українська хата», «Іван Грозний і його син ...», «Бурлаки на Волзі», «Гопак»*). З усіма персонажами картини «Запорожці..» – траплялися неприємності. Пише другий варіант картини з меншою кількістю персонажів, спочатку змальовує там і свого сина, потім – зтирає. Над картиною працював 13 років. Перша виставка в Європі мала шалений успіх. Картину викупив російський імператор за 35.000 крб. (для порівняння – рос. офіцер тоді отримував 1 тис. на рік). І.Рєпін виїздить до Філадельфії, але козаки йому «не дають спокою». У 86 років пише картину «Танець козаків» на звичайному шматку лінолеуму, у вихорі танцю не визначені обличчя козаків. Недавно в одній із приватних колекцій у Швеції ця картина була знайдена, продана за півмільйона євро).

В.Тарновський (хлопоман) початкову освіту отримав у Москві. Пізніше навчався на історико-філософському факультеті Київського університету. Палац у Качанівці отримав у спадок від двоюрідного дядька, який започаткував колекцію старожитностей. Палац у Качанівці на Чернігівщині називають одним із семи чудес України.

Новаторською для пейзажу стала творчість **А.Куїнджі** (народився неподалік Маріуполя). Перша ж виставлена ним картина «Ніч на Дніпрі» – викликала в Петербурзі справжню сенсацію. Художник володів тонким мистецтвом передавати на полотні світло, повітря. («Вечір на Україні», «Українська ніч»).

Новий етап у розвитку українського образотворчого мистецтва відкриває **творчість Т.Г.Шевченка**. Вихований на народних традиціях, він під час навчання у Петербурзі ознайомився з досягненнями російської та світової культури.

Величезний вплив на його творчість мали такі діячі російської культури, як Брюллов та Венеціанов. Ще в перші роки навчання в Академії мистецтв Шевченко багато уваги приділяє **портрету**. Віртуозне володіння різноманітними художніми засобами, гострота психологічних характеристик притаманні **портретам** Шевченка, які він виконував аквареллю, масляними фарбами, олівцем або у техніці офорту (портрети М. Щепкіна, Айри Олдріджа, Ф. Толстого та ін.). Уже в ранній своїй роботі «Автопортрет» (1840-1841 рр.). Шевченко показує себе справжнім майстром портретного жанру.

По закінченні Академії художник працював у Київській археографічній комісії, що займалася вивченням пам'яток старовини. Під час поїздок Україною він виконував багато малюнків, ескізів, етюдів, збираючи матеріал для майбутніх творів. Шевченко планував видати серію офортів під назвою «Живописна Україна», у якій мав намір показати історичне минуле, побут і звичаї рідного народу, природу України. Шість його офортів — «У Києві», «Видубицький монастир у Києві», «Судна рада», «Старости», «Казка», «Дари в Чигирині 1649 року» — відзначаються блискучою технікою, типовістю образів селян, життєвою й історичною правдивістю.

Т.Шевченко головну увагу приділяє темам, взятим з історії українського народу, зображенню його життя, побуту, звичаїв. У жанрових картинах «Селянська сім'я», «На пасіці», відобразив життя і побут простого народу. У полотні «Катерина» художник показав трагедію української дівчини-кріпачки, зведеної і покинутої офіцером. Цікавими є зауваження шевченкознавця Ю. Коваліва, який вказує на вражаючу подібність жіночих образів, змальованих на полотнах Рафаеля «Мадонна і дитя зі святим Ієронімом і Франциском» та Шевченківському - «Катерина». Проте дослідник вказує і на велику різницю у виразах облич героїнь: у Рафаелівської Мадонни воно одухотворене, а в «української Мадонни» - пригнічене і скорботне.

У засланні почався новий етап його творчості, значне місце посідає пейзаж.

Після заслання займається офортами (див. термінологічний словник), саме за виконання яких стає академіком Петербурзької Академії мистецтв.

Л.М.Жемчужников був другом і палким прихильником великого поета.

виступав проти академічної умовності, відірваності мистецтва від життя. За роки перебування в Україні він виконав кілька творів на теми поезій Шевченка — «Чумаки в степу», «Лірник у хаті», «Отара овець, що повертається в село» та ін. Вдало передає душевний стан людини. Кращими його офортами вважаються «Покинута», «За штатом», «Українська дівчина», «Портрет П.А. Федотова».

Талановито відтворює народні звичаї, костюми **І.Соколов**. Пейзаж у жанрових творах Соколова завжди активний, він допомагає глибше розкрити їх зміст. Це відчувається в його картинах «Жінка з дітьми», «На баштані», «Ніч на Івана Купала» та ін.

Поетичну красу України оспівали у своїх пейзажах **Крамської** («Місячна ніч», «Русалки» та ін.).

Видатним майстром побутового жанру був художник – передвижник **М. Пимоненко**. Більшість його робіт, написаних на теми селянського життя, відрізняються емоційністю, високою живописною майстерністю: у картині «Весілля в Київській губернії» (1891) серед осінньої сльоти художник зображує святкову подію. Пимоненко – автор близько 715 картин і малюнків. Він один із перших у вітчизняному малярстві поєднав побутовий жанр і поетичний український пейзаж («Святочні ворожіння», «Проводи рекрутів», «Збір сіна», «Свати», «Жнива», «Ярмарок», «Біля криниці», «Суперниці». Однак стосунки Пимоненка з українською національною інтелігенцією склались непросто. Йому ставили за провину відсутність чіткої національної програми, критикували майстра, який заснував у Києві художню школу.

Поєднання мистецтва з усвідомленою національною ідеологією вперше відбувається у творчості **С.І.Васильківського** (1854-1917) (*народився в м. Ізюм Харківської губернії, навчався в Петербурзькій академії мистецтв. Передав Харківському музею 3000 робіт. Більшість втрачені під час Другої світової війни. Окрім Петербурзької Академії, опановував майстерність за кордоном*). У полотнах змальовує рідні українські краєвиди: Поділля, Слобожанщину, історичні полотна («Козаки в степу», «Козача левада»).

Художник- баталіст М.Самокиш (1860-1944). Народився в м. Ніжині Чернігівської губернії, навчався в Парижі. Щоб змальовувати сцени битв – виїздив на поле бою. Збирає і вивчає пам'ятки старовинного українського мистецтва. У 1900 р. спільно з С.Васильківським створюють альбом «З української старовини» (альбом перевидавався в наші дні).

Ф. Красицький (1873-1944) Народився в Черкаській області, у селянській родині, внучатий небіж Т.Шевченка. Класик українського малярства і графіки. Коштом Лисенка навчався у Київській рисувальній школі, потім у Петербурзькій Академії мистецтв.

Друга половина 19 ст. – епоха блискучого розвитку **пейзажного живопису** в українському мистецтві. Біля його витоків стояв **Володимир Орловський**. Сучасники порівнювали його з І.Шишкіним, вважаючи, що в творчості одного втілилась епічна велич природи півночі, а другий зумів як ніхто побачити і передати сонячний блиск природи півдня. Вихованець, академік і професор Петербурзької Академії мистецтв, В.Орловський очолював в ній, разом з М.Клодтом, клас пейзажного живопису

Сильним і своєрідним явищем була в українському пейзажному живописі другої половини ХІХ – початку ХХ ст. творчість киянина **Сергія Світославського, К.О.Трутовського.**

У 70-х роках з'являється Товариство **пересувних художніх виставок.**

Діяльність передвижників, їх щорічні виставки у великих містах стимулювали розвиток українського мистецтва, сприяли виникненню місцевих художніх об'єднань. Виникає, Київське товариство художніх виставок, Товариство для розвою руської штуки (мистецтва) у Львові, Товариство південноруських художників в Одесі (голова останнього - Кириак Костанді, академік Петербурзької Академії мистецтв. Навіть ранні твори («В люди») принесли успіх на пересувних виставках.

Суттєві зміни сталися у галузі художньої освіти. Цього часу засновується *Одеська малярська школа* (1865 р.), *Харківська малярська школа* М.Д. Раєвської-Іванової (1869 р.), *Київська малярська школа* М.І. Мурашка (1875 р.). Ці навчальні заклади відіграли важливу роль у підготовці місцевих художніх кадрів і активізації художнього життя України.

На межі століть над розробкою історичної та побутової тематики плідно працював **І. Їжакевич (1864-1962).** Низку високохудожніх полотен створив **О. О. Мурашко (1875— 1919),** який віддав данину як неоромантичній історичній тематиці («Похорон кошового»), так і імпресіонізму, чим захоплювалась

тогочасна публіка («Портрет Н. А. Нестерової», «Дівчина в червоному капелюшку» та ін.).

Початок ХХ ст. дав низку великих імен у модерністичному живописі та скульптурі. У Києві плідно працювали всесвітньовідомий Казимир Малевич, футуристи **брати Бурлюки** (народились в м. Лебедин на Сумщині). З початком Першої світової війни експресіоністичний напрям розвивали кілька талановитих художників, включаючи Олександра Богомазова і **Георгія Нарбута** (народився в с. Нарбутівка Глухівського р-ну).

Але найвидатнішим митцем зі світовим ім'ям став киянин **Олександр Архипенко** (1887-1964). (працював в еміграції, перша виставка двадцятирічний майстра відбулась у Києві у 1906 р.) Творчість Архипенка становить собою одну з найяскравіших сторінок в історії **світового модернізму**.

Залишається справжнім феноменом у світовому мистецтві твори **І Малевича** «Чорний квадрат».

4.4.2. Розвиток музичного мистецтва.

У першій половині ХІХ ст. музична культура розвивалась у досить специфічних умовах. Основними концертними осередками були поміщицькі маєтки. Деякі великі власники, як В.Тарновський (Чернігівщина), Г.Галаган (Умань), Д. Ширай та інші, мали свої симфонічні оркестри, оперні та балетні трупи. Артистичний склад формувався здебільшого з кріпаків. Часто для керівництва музичною справою поміщики запрошували відомих композиторів, музикантів з-за кордону. Музичні центри панських маєтків відігравали певну історичну роль, Деякі оркестри продовжували своє існування і після скасування кріпацтва. Вони влилися в музичну культуру великих міст і збагатили її.

У розвитку музики значну роль відіграло відкриття університетів у Харкові, Києві. Наприклад, при Харківському були музичні класи, де велась систематична підготовка професійних музичних кадрів. А у Львові була відкрита навіть консерваторія. Центрами розвитку музичної культури були духовні навчальні заклади, гімназії, приватні пансіони, університети, в яких вивчалася нотна грамота і теорія музики. Багато хто отримував професійну музичну підготовку в церковних хорах.

У ХІХ ст. як і раніше побутують землеробські пісні календарного циклу, а також колядки, веснянки, колискові, весільні. У народному середовищі з'являються такі талановиті співаки-кобзарі як Остап Вересай, Іван Кравченко-Крюковський, Гнат Гончаренко, Терентій Пархоменко, Михайло Кравченко, Андрій Шут.

Музика, як і все мистецтво та література ХІХ ст., розвивалась під знаком **романтизму**. Його західноєвропейські представники – Ф.Шуберт, І.Брамс, Р.Вагнер, Д.Верді, Г.Берліоз – підняли музичну культуру на високий художній і професійний рівень У цей час бурхливо розвивалась опера, симфонія. У свою чергу європейська музика збагачувалась, завдяки появі нових національних шкіл. Зокрема, великим досягненням і принципово важливим було виникнення

польської музичної культури (Ф.Шопен), чеської (Б.Сметана, А.Дворжак), угорської (Ф.Ліст), норвезької (Е.Гріг). іспанської (І.Альбеніс, П.Сарасате).

Особливо яскраво себе проявила в епоху романтизму російська музична культура (М. Глінка, П.Чайковський, М. Мусорський, М. Римський-Корсаков, С.Рахманінов). *(Історики дослідили, що рід П.Чайковського тісно пов'язаний з Україною, давній предок композитора, на прізвище Чайка, походить з запорозького козацтва. Його опери «Черевички», «Мазепа» використовують багатство українського фольклору. Писав музику П.Чайковський і на вірші Т.Шевченка).*

Українська музика ХІХ ст. як і світова, прямувала шляхом розвитку професійного мистецтва, яке творило яскраві постаті.

У першій половині ХІХ ст. українська музична культура зазнає романтичних впливів з широким використанням фольклору.

Незабутню сторінку в історії української музики вписав **Семен Гулак—Артемівський (1790-1865)**, народився в с. Городище Київської губернії, тепер Черкащина. Саме прекрасний голос і музичний талант, визначили його майбутнє. Видатний російський композитор Михайло Глінка, набираючи в Україні співаків для придворної капели, взяв його з собою до Петербургу. Пізніше Гулак-Артемівський за допомогою Глінки виїхав до Італії, де вже через два роки успішно дебютував у Флорентійській опері. Маючи славу співака, він, головне – започаткував жанр **побутової опери**.

Це була **опера «Запорожець за Дунаєм»**, яка і в наш час залишається популярно. Вперше на великій оперній сцені прозвучали народні пісні, відтворений сюжет з української історії, коли козаки перебувають під владою турецького султана.

Гулак-Артемівський — автор вокально-хореографічного дивертисменту «Українське весілля», музичної композиції «Картини степового життя циган», водевілю «Ніч напередодні Іванового дня», музики до драми «Кораблеруйнівники», солоспівів «Спать мені не хочеться», «Стоїть явір над водою» та ін.

Відомим сучасником Гулака-Артемівського був **Петро Ніщинський**, автор музики до Шевченкового «Назар Стодолі», а також найвідомішого свого твору – «Вечорниці». Також майже вся музика побудована на матеріалі народних пісень.

Помітною постаттю в українській музичній культурі ХІХ ст. був композитор, фольклорист і культурно - громадський діяч **П.П.Сокальський**, один із організаторів одеського «Товариства аматорів музики» і музичної школи при ньому. У своїх операх на теми з історії українського народу («Майська ніч», «Облога Дубна»), у фортепіанних п'єсах, у цілому ряді романсів П. Сокальський широко використав багатство мелодій українських народних пісень. Крім того, він відомий як сумлінний збирач і дослідник української, російської та білоруської народної музики.

В історії української музики певну роль відіграв композитор-аматор **Микола Аркас(1853-1909)** (аматор – у перекладі з французької – любитель).

Коло діяльності його широке, автор книги «Історія України». Є автором **першої опери** на шевченківський текст (опера «Катерина»).

Розвиток української культури продовжується на засадах **професійної** творчості. Цілу епоху в музичному житті України складає творчість **М.В.Лисенка** – великого українського композитора, блискучого піаніста-віртуоза, талановитого хорового диригента, педагога, який є основоположником української класичної музики.

(М.В. Лисенко (1842-1885), народився на Полтавщині у дворянській родині, автор опери «Тарас Бульба», «Наталка Полтавка». Автор «Молитви за Україну» («...Боже великий єдиний нам Україну храни...») на слова Олександра Косинського. Навчався на фізико-математичному факультеті Київського університету, потім 4 роки - у Лейпцизькій (Німеччина) консерваторії. Є збирачем народного фольклору. Видавав збірники обрядових народних пісень «Веснянки», «Колядки та щедрівки», «Весілля». Він вважається одним з найвидатніших науковців-фольклористів дожовтневого періоду. Автор понад 100 романсів). Написав понад 20 творів на поезію Шевченка («Садок вишневий коло хати». Його по праву називали «музичним Шевченком».

Композитори **О. Лизогуб і Й. Витвицький** були зачинателями української **фортепіанної** музики. Ними створені прекрасні варіації на теми українських народних пісень.

Перші **західноукраїнські** композитори були здебільшого вихідцями з середовища *духівництва*, виховувалися у духовних навчальних закладах, їх музична освіта не сягала за межі знань канонічних творів для церковного вжитку. У 20-х роках ХІХ ст. у Перемишлі при дворі єпископа І. Снігуровича був заснований постійний церковний хор, в основу якого покладені твори Бортнянського. Саме з цього хору вийшли *композитори* М. Вербицький і І. Лаврівський. Вони писали церковну музику, твори для хору, музику до театральних вистав. Саме М. Вербицький є автором музики до поезії П. Чубинського «Ще не вмерла Україна» і «Заповіту» Т. Шевченка.

В організації музичного життя в Галичині у 70-90-і роки значну роль зіграв А.К. Вахнянин, письменник, засновник музичного товариства «Торбан», музичної школи при ньому, а також співочого товариства «Боян» і «Вищого музичного інституту ім. М.В.Лисенка» у Львові.

На Буковині у 70-90-і роки помітне місце у розвитку музичної культури посіла творчість поета і композитора С.І. Воробкевича. Його творами притаманна ліричність, елегійність, м'якість і легкість.

4.4.3. Розвиток театрального мистецтва.

Це був період зародження й становлення **професійного театру**, хоча театральне мистецтво в більшій, ніж інші види мистецтв мірі, залежало від політичного режиму, підготовленості аудиторії до його сприйняття.

Уже наприкінці ХVІІІ ст. в Україні з'явився новий тип театру, який став однією з передумов світського професійного театру. Це був **кріпацький театр**. Відомим в Україні цього часу був театр поміщика Трощинського у с. Кибинці.

Керував театром у цьому маєтку Василь Гоголь, батько славнозвісного письменника. У с. Озерках на Полтавщині кобиляцький маршал Гавриленко навіть

побудував спеціальне приміщення для свого театру з трьома ложами і партером. Відомо, що у цьому театрі виступав навіть Михайло Щепкін.

На Правобережжі свої театри мали деякі польські вельможі. І все ж започаткуванням професійного театру в Україні стали аматорські вистави. **Перший постійний театр в Україні був побудований у Харкові** за енергійної підтримки Г.Квітки-Основ'яненка. Згодом з'явилися театри у Полтаві, Києві, Одесі. Виступали у цих театрах не постійні, а мандрівні трупи. Репертуар добирався з інтермедій, шкільної драми, з російських трагедій. «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка,

Перша половина XIX ст. у театральній культурі України позначена іменами Михайла Щепкіна і Карпа Соленика. Перший з них, викуплений з кріпацтва полтавчанами, виступав на сценах Харкова, Полтави, Києва, пізніше працював у Москві.

Позбавлений права на життя і розвиток горезвісними указами і розпорядженнями, прийнятими у другій половині XIX ст. український театр переживав тяжкі часи. Владу непокоїла не тільки поява українських книг, а й драматичних творів, призначених для народної сцени. Доходило до того, що українські народні пісні на концертах виконувалися французькою мовою. Цензурні правила обмежували тематику українських п'єс. Зміст п'єс міг торкатися селянського побуту, кохання, але ні в якому разі — соціальних проблем. Заборонялося відображати на сцені історичні події, які нагадували б про колишні «вольності» українського народу. Вважалося неприпустимим, щоб поміщик, інтелігент або чиновник розмовляв українською мовою, у п'єсах ці персонажі мушили розмовляти лише російською. Не допускалася також на сцену перекладна драматургія.

Після Емського указу (1876 р.) театральне життя в Україні практично завмирає, бо українські вистави були заборонені. У 80-х роках губернатори отримали право давати дозвіл на українські вистави і театральна справа в Україні поживавлюється. У 1882 р. у Єлисаветграді Марко Кропивницький зібрав українську трупу, до якої увійшли такі актори, як Марія Заньковецька і Микола Садовський. Пізніше до цієї трупи приєдналися І. Карпенко-Карий, П. Саксаганський і М. Садовська. Організатором хору, оркестру, декорацій був М.Старицький. Ця трупа започаткувала в Україні новий тип професійного театру зі своїми традиціями і власним творчим обличчям. Пізніше трупа розпалася, виникали нові, але всі вони несли далі ті тенденції, які визначали саме український театр. Класичні драми і комедії Кропивницького, як «Дай серцю волю, заведе в неволю», «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «По ревізії», «Глитай або ж Павук», «Дві сім'ї» та ін. висвітлюють звичаї, побут народу. Старицький займався перекладом зарубіжної класики (зокрема, «Гамлет» Шекспіра)

Близько 20 оригінальних п'єс написав **І. Карпенко-Карий**. Тематика його творчості досить широка: від реалістично-побутових п'єс до романтично-історичної драматургії. До того ж І. Карпенко-Карий був одним з найвидатніших акторів українського театру. На сцені він створив різнохарактерні персонажі, які вражали сучасників щирістю, глибиною почуттів і поетичністю.

Ідея створення театру для народу пронизувала всю мистецьку діяльність брата, соратника і однодумця І. Карпенка-Карого — **П. Саксаганського**. Свої творчі принципи Саксаганський блискуче розкрив на сценічному втіленні творів Карпенка-Карого. Саксаганський, передусім, відзначав виховний вплив театру на глядача.

До 1861 р. існував кріпосний театр (як у окремих поміщиків так і у містах). (Хоча з 1828 р. офіційно було заборонено купувати до театру кріпаків. Ще у 1789 р. почав функціонувати театр у *Харкові*, де ставились російські п'єси.

Першими ж українськими постановками *Полтавського любительського театру* стали п'єси «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник». У постановках брав участь геніальний актор М.Щепкін, на той час ще кріпак. Постановки відбулися за підтримки генерал-губернатора Малоросії М.Рєпніна.

Професійна ж українська трупа була створена тільки на початку 80-х років. Драматургам *Михайлу Старицькому і Марку Кропивницькому* вдалося об'єднати талановитих акторів: братів Тобілевичів (псевдоніми: Івана Карпенко-Карий, Миколи – Садовський, Панаса – Саксаганський), М.Заньковецьку, А.Затиркевича і н. Пізніше трупа декілька раз розділялася, але всі чотири пересувні колективи працювали надзвичайно яскраво, мали колосальний успіх як на Україні так і на півдні Росії.

Миколою Старицьким були написані комедії, які не втрачають популярність дотепер («Не судилося», «Богдан Хмельницький», «За двома зайцями») (голом.персонаж Проня Проківна).

Ні М. Старицький, ні Кропивницький не виходили за межі так званої «етнографічної» драматургії. Автором української соціальної драми став І *Карпенко-Карий (Іван Тобілевич)*. У основі його п'єс лежать глибокі психологічні конфлікти, гострі соціальні протиріччя (драма «Бурлака», «Безталанна», комедії «Сто тисяч», «Хазяїн»).

4.4.4. Розвиток архітектури. Розвиток архітектури в Україні у першій половині ХІХ ст. здійснювався у **стилі класицизму**, який сполучав у собі геометричну чіткість зі статичністю, раціональність з формами античності.

Кожна епоха залишає слід в історії міста. Українські міста і містечка кінця ХVІІІ - початку ХІХ ст. як центри полків, сотень, повітів, намісництв, губерній тощо, як правило, виконували не лише адміністративні, а й економічні та оборонні функції.

За розробленими проектами забудовувалися **нові міста**, торговельні й військові порти на Чорноморському узбережжі — Херсон (1778 р.), Севастополь (1784 р.), Миколаїв (1788 р.), Одеса (1794 р.); змінювалися старі центри адміністративного управління — Київ, Чернігів, Полтава, Харків та ін.

На формування архітектурного обличчя міст певною мірою вплинуло будівництво приміщень *торговельного* призначення — Контрактовий дім у Києві (архітектор В. Гесте), гостинні двори у Білій церкві й у Києві (архітектори А. Руска і А. Меленський).

Із розвитком *світського мистецтва* почалося будівництво спеціальних *театральних* приміщень. Першими стали Міський театр у Києві (1804-1806 рр., архітектор А. Меленський), театр в Одесі (1809 р.), побудований за проектом

архітектора Ж.Тома де Томона. Одеса цього часу розбудовувалася досить інтенсивно. Авторами проектів в основному були *французькі та італійські архітектори*. У 1837-1842 рр. були побудовані сходи, які ведуть з Одеського порту на Приморський бульвар. Двісті сходів ведуть до напівкруглої площі, на якій знаходиться пам'ятник Ришельє, виконаний скульптором І. Мартосом.

Будувались різноманітні навчальні заклади. Такими були: корпус Київської академії (1822-1825рр., архітектор А. Меленський), інститути шляхетних дівчат у Полтаві та Києві (1832, 1832-1842 рр., архітектор В. Беретті), університету Києві (1837-1842 рр., архітектор В. Беретті).

Оформлення більшості інтер'єрів досить стримане й просте і пов'язане з призначенням споруди. Крім університету, за проектами архітектора В. Беретті були побудовані й інші споруди Києва. У 1850-х роках його сином А. В. Беретті були споруджені пансіон Левашової, де нині знаходиться Президія Академії наук України і приміщення Першої гімназії, яке зараз належить університету.

З посиленням кріпосництва у сільській місцевості виник своєрідний тип **палацової архітектури** в поміщицьких маєтках. Специфічні особливості властиві палацовим ансамблям Правобережної України, і будівництві яких використовували ордерну систему, (палацової архітектури Криму характерною була наявність романтичних елементів, до цього ж часу належать будівництво *палацу Потоцького в Лівадії, палаців Воронцова Одесі й Алуци*).

У садово-парковому мистецтві спостерігається перехід від регулярного планування, так званих **«французьких парків»**, до ландшафтних (англійських) парків — *паркові ансамблі «Софіївка» на Черкащині (1796-1805 рр.), (Створений Потоцьким на честь дружини Софії. Руками кріпаків, без використання якої-небудь техніки були насипані гори, викопані ставки), «Александрія» у Білій Церкві (кінець XVIII ст.), палац Галагана в Сокирях на Чернігівщині (Г.П.Галаган — українофіл, активний прихильник скасування кріпосного права. Був особисто знайомий з Шевченком, Кулішем, Максимовичем, вів з ними особисте листування).*

На західних українських землях класицизм в архітектурі почав затверджуватися ще наприкінці XVIII ст. Композиції будівель стали менш суворими, з широким використанням аркад і барельєфів. Такими є деякі будівлі у Львові, зведені цього часу, зокрема, **Міський театр** (1837-1842 рр., архітектори І. Зальцман і Л. Пихль), ратуша (1827-1835 рр., архітектори І. Маркль і Ф. Трешер).

Цього часу знову розгортається **будівництво культових споруд**, архітектура яких зазнала суттєвих змін. Обов'язковими ознаками храму стали колонні портики. Змінився характер дзвіниць. Раніше вони були здебільшого ознакою монастирів і розташовувалися над воротами. З кінця XVIII ст. їх почали будувати при міських храмах або окремо від них, або ж у сполученні з ними (дзвіниця Успенського собору в Харкові, 1824-1833 рр., архітектор Є.А. Васильєв).

1801 р. **вийшла заборона Синоду** на будівництво церков у «малоросійському стилі». У зв'язку з цим спорудження дерев'яних храмів скоротилося, за винятком західноукраїнських земель, де все ще зберігалася місцева традиція.

У 30-40-х роках XIX ст. класицизм занепадає, вироджуючись у сухий казармений стиль з елементами еклектизму. В результаті розвитку промисловості і залізничного транспорту формувалися великі міста (Київ, Одеса, Харків, Катеринослав), середні (Львів, Миколаїв, Сімферополь та ін.), біля заводів і шахт виникали промислові селища (Маріуполь, Юзівка). Будувалося багато жилих будинків, адміністративних і торгових будівель, але жодна з них не могла зрівнятися за своїми художніми якостями з пам'ятками попередніх епох. Це були **роки занепаду архітектури**.

Еклектика, наслідування, відсутність смаку — це характерні риси архітектури цього часу. На одній і тій же будові можна побачити поряд колони і капітелі різних епох і стилів. Готика уживається поряд з класицизмом, а Ренесанс — з псевдо візантійськими формами. Поступово вдосконалювалася забудова і благоустрій центрів великих міст. Серед досягнень містобудівництва — площа Богдана Хмельницького у Києві, Адама Міцкевича у Львові, забудова вулиць Дерибасівської і Пушкінської у Одесі, Сумської і Пушкінської у Харкові.

У Києві будується **Володимирський собор**, Оперний театр, Педагогічний музей, Будинок земства та ін. Перший проект Володимирського собору належить петербурзькому архітектору П.І. Спарро. Пізніше проект був перероблений архітектором А. В. Беретті. Будувався собор у 1862-1896 рр. Розпис храму був виконаний під керівництвом професора мистецтв Київського університету А. В. Прахова. Розробку ескізів розпису і художнє керівництво виконанням робіт здійснював В.М. Васнецов за участю видатних художників України й Росії М.В. Нестерова, М.А. Врубеля, П.А. Сведомського та ін.

Молодий Врубель, запрошений Праховим до Києва, зробив ескіз розпису храму, але вони не були прийняті вищим духовенством. Від них збереглися деякі композиції, які зберігаються у музеї. *(в образі Богоматері змалював дружину Прахова, в яку закохався)*. Розпис, який зроблений за ескізами Васнецова, хоч і поступається глибиною проникливості в образ і красою колористичного вирішення Врубелевському задуму, але сприймається як високохудожнє творіння. Виконаний в глибоких насичених коричнево-червоних, синьо-зелених і вохристих тонах, він надає інтер'єру урочистого настрою.

Цікаві образи давньоруських князів, написані на опорних стовпах у центральному нефі. Серед них виділяються яскраві образи Ігоря Святославича і Андрія Боголюбського. Величні і сповнені драматизму і трагічного пафосу полотна «Тайна вечеря», «Христос перед Пілатом», «Розп'яття», які розмішені на північній і південних стінах храму.

Центральне зображення — Богоматір у вівтарі належить пензлю Васнецова. Вона представлена на золотому тлі у легкій ході з дитиною на руках. Традиційний образ Марії з немовлям трактується оригінально і своєрідно. Надзвичайно гарне її бліде обличчя, неначе наповнене внутрішнім світлом, великі, сповнені смутком і любов'ю очі, ласкаво дивляться на глядача. Своєю людською красою цей образ переріс тут релігійний зміст і перетворився у хвилюючу поему любові й материнства. Васнецовський образ Богоматері вважається **найкращим із усього, створеного на цю тему в європейському мистецтві XIX ст.**

Живопис іконостасів на хорах виконані видатним російським художником *Нестеровим*. В іконостасах цікаві зображення князів Бориса і Гліба та княгині Ольги. Особливо вивершені образи Гліба і Ольги.

Із монументів, які були створені у другій половині XIX ст., найбільш відомими є **пам'ятник київському князю Володимиру і гетьману Богдану Хмельницькому**.

Пам'ятник Володимиру Святославичу споруджений на одному з придніпровських пагорбів у 1853 р. за проектом В.І.Демут-Малиновського і архітектора К.А. Тона, статуя виконана скульптором П.К. Клодтом. На високому п'єдесталі у вигляді баштоподібної церкви у псевдовізантійському стилі поставлена бронзова фігура князя Володимира. Він стоїть, злегка відставивши праву ногу, і тримає хрест. Його погляд спрямований у бік просторів Дніпра, який несе свої води біля підніжжя пагорба. На головному фасаді постаменту розміщений барельєф, де зображена сцена хрещення Русі. Безперечно вдалим є вибір місця для пам'ятника та його зв'язок з навколишньою природою. Монумент споруджений на скосі гори, висота якої над рівнем Дніпра 70 метрів. Сам природний пагорб слугує йому постаментом і тому, попри невеликі розміри монумента (загальна висота 20,4 м, а фігура — 4,5), він не губиться серед навколишньої природи, його прекрасно видно з усіх сторін і у дуже цікавих ракурсах. Після того, як були споруджені пам'ятник і парк, гірка отримала назву Володимирської.

Цікава доля **пам'ятника Богдану Хмельницькому**, що був споруджений у 1888 р. за проектом скульптора М.І. Микешина і архітектора В.Н. Ніколаєва. Місце для нього вибране за пропозицією самого Микешина — площа перед Софійським собором. Тут у 1648 р. після перемог козацького війська над польсько-шляхетськими інтервентами кияни урочисто зустрічали свого національного героя — гетьмана Богдана Хмельницького.

Робота над проектуванням і будівництвом монумента тривала досить довго. Перший проект Микешина був дещо іншим. Кінна статуя Богдана Хмельницького стояла на постаменті, де були розміщені три барельєфа, що зображали Збаразьку битву, Переяславську раду і зустріч Богдана Хмельницького у Києві. Над барельєфами були розміщені фігури кобзаря, українця, росіянина і білоруса. Цей проект не був схвалений. Після суттєвих змін проект був затверджений у 1869 р. Але роботи тривали ще дуже довго: не вистачало коштів для його закінчення. Для зібрання грошей на будівництво по всій країні була проведена підписка, яка дала 46 тисяч карбованців. У 1878 р. була закінчена і відлита у бронзі кінна статуя, а у 1880р. вона була доставлена у Київ. Однак її не могли встановити, позаяк знову не вистачало коштів, тепер уже на постамент. Архітектор Ніколаєв переробив і спростував його проект. Отже, через 19 років після початку робіт пам'ятник **був відкритий у 1888 р.** Кінь і вершник повернуті у бік Софійського собору. Гетьман одягнений у козацький одяг, із зброї при ньому тільки шабля. Він зображений на осадженому коні якби у момент об'їзду строю козаків. Енергійний, могутній порив і владний жест правої руки з булавою передають образ козацького вождя, його волю до перемоги у боротьбі за звільнення українського народу від гніту чужоземних загарбників.

Таким чином, XIX ст. стало часом принципової реорганізації в розвитку української культури, часом небувалого злету творчої думки нашого народу.

На жаль, творчість більшості діячів культури цього часу часто доходила до широких кіл української громадськості зі значним запізненням, а то й не доходила зовсім внаслідок несприятливих суспільних умов. І навіть всупереч грандіозним соціально-історичним потрясінням, які принесло XX ст., подальший поступ національної культури було продовжено.